

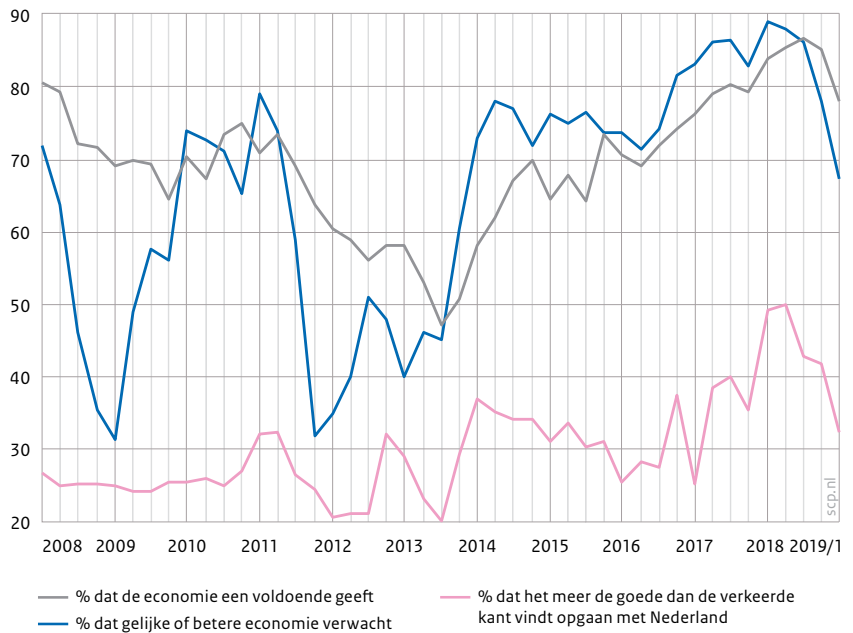
Burgerperspectieven 2019 | 1

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2019

Nederlanders flink minder positief over economie en hoe het in Nederland gaat

De afgelopen twee kwartalen werd men minder positief over de economie en de richting die Nederland opgaat. Die trend zet door. Dit kwartaal geeft 78% de economie een voldoende (dat was vorig kwartaal 85%), verwacht 67% de komende twaalf maanden geen slechtere economie (was 78%) en denkt 58% dat Nederland meer de verkeerde kant opgaat (was 48%).

Oordelen over de eigen financiële tevredenheid en toekomst en het vertrouwen in politieke instituties zijn stabiel. Al met al is de stemming nu aanzienlijk minder positief dan een jaar geleden, toen men rela-

tief optimistisch was. Over de afgelopen tien jaar gezien, liggen de meeste indicatoren nu op of rond het gemiddelde.

→ p. 7

Toegenomen zorgen over klimaat(beleid), al blijven andere problemen belangrijker

Mensen noemen het thema milieu en klimaat dit kwartaal vaker dan voorheen als belangrijk maatschappelijk probleem en agendapunt voor de regering. Veel mensen maken zich zorgen over het milieu en de klimaatverandering. Anderen maken zich zorgen om het klimaatbeleid, sommigen omdat ze vinden dat dit niet ver genoeg gaat, een grotere groep omdat ze vinden dat de kosten van het klimaatbeleid te hoog zijn voor de burgers.

Belangrijkste problemen 2019/1 (percentage dat onderwerp spontaan noemt)

1. manier van samenleven (35%)
2. immigratie en integratie (35%)
3. inkomen en economie (32%)
4. gezondheids- en ouderenzorg (27%)
5. criminaliteit en veiligheid (23%)
6. politiek en bestuur (22%)
7. milieu en klimaat (21%)

Belangrijkste agendapunten 2019/1 (percentage dat onderwerp spontaan noemt)

1. gezondheids- en ouderenzorg (38%)
2. immigratie en integratie (25%)
3. inkomen en economie (27%)
4. milieu en klimaat (24%)
5. onderwijs (20%)

Het klimaat behoort echter niet tot de meest genoemde problemen. De meest genoemde zorgen gaan dit kwartaal over de manier van samenleven, over immigratie/integratie en over

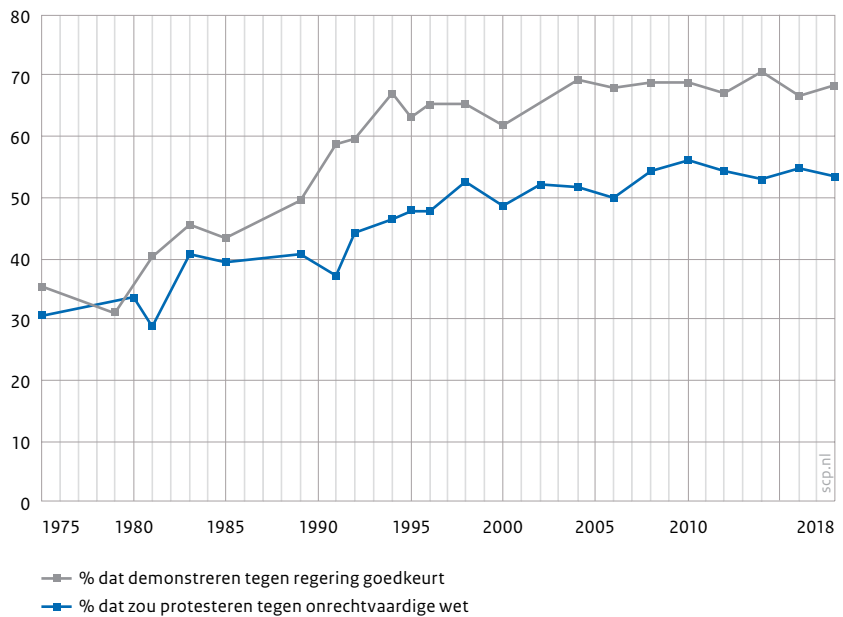
inkomen/economie. De thema's gezondheids- en ouderenzorg, immigratie/integratie en inkomen/economie zijn de meest genoemde prioriteiten voor de Haagse politiek.

→ p. 15

Meer steun voor demonstreren dan voor bezetten en verstoren

De steun voor (zit)demonstraties is groter dan de steun voor het bezetten van gebouwen of het verstoren van een gemeenteraadsvergadering. Dat laatste vinden velen respectloos en weinig effectief. Tussen de jaren zeventig en de jaren negentig is de protestgeneigdheid en de steun voor protest toegenomen, daarna is die min of meer stabiel gebleven. In 2018 keurt 68% het goed als mensen de regering hinderen met zitdemonstraties en protest; 54% acht het waarschijnlijk iets te doen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet aanneemt.

→ p. 22

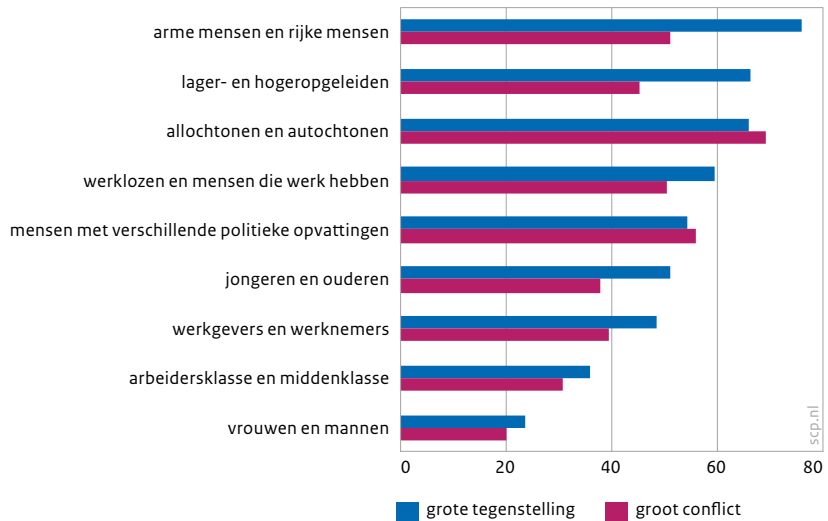

Arm versus rijk grootste tegenstelling, migratie grootste bron van spanningen

Vraagt men naar sociale tegenstellingen, dan komt de relatie tussen arme en rijke mensen als grootste tegenstelling naar voren. Vraagt men naar sociale conflicten (of spanningen of wrijving), dan scoort de relatie tussen mensen met en zonder migratieachtergrond hoger. Ook in vergelijking met andere Europese landen scoort die relatie hoog in Nederland.

→ p. 34

Tegenstellingen en conflicten (in procenten)

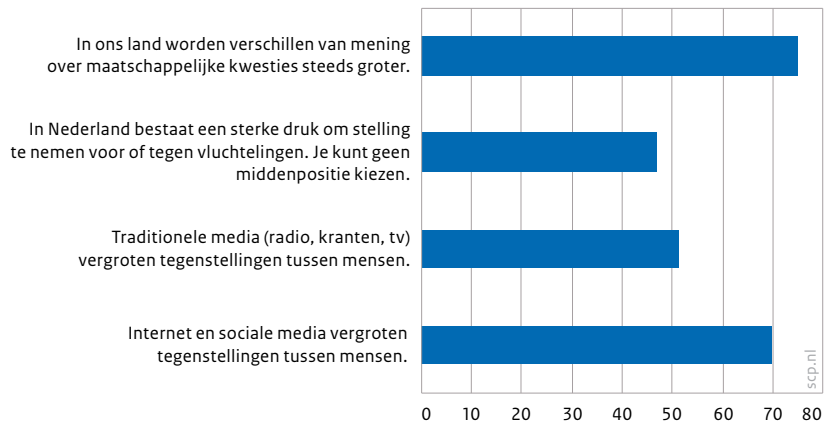

Breed gedeeld gevoel dat meningsverschillen toenemen

Driekwart van de Nederlanders meent dat de meningsverschillen over maatschappelijke kwesties in ons land toenemen. Dat wijt men behalve aan de mentaliteit en multiculturele samenleving vooral aan de media en dan met name de nieuwe media. Jongeren zijn kritischer over de rol van de media dan ouderen.

→ p. 39 e.v.

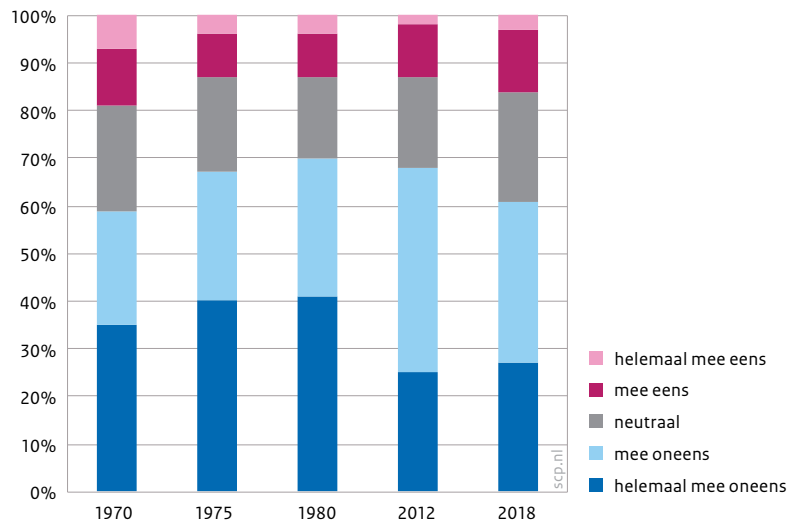
(zeer) eens met stellingen (in procenten)

Weinig aanwijzingen voor toenemende polarisatie

Afgaande op bevolkingsenquêtes is er weinig reden tot zorg over toenemende meningsverschillen en verharding. Er is over de hele linie geen sprake van afnemende overeenstemming in de publieke opinie. De stelling 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen' krijgt in 2018 iets meer steun (16%) dan in 2012 (13%), maar minder dan in 1970 (19%).

→ p. 47

Inhoud

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2019	2
Ten geleide	6
1 Hoe gaat het met Nederland?	7
2 Tegenstellingen en polarisatie	30
Verantwoording	48

Ten geleide

In dit 45^e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de Nederlandse publieke opinie in het eerste kwartaal van 2019. In hoofdstuk 1 volgen we ontwikkelingen in de publieke stemming en opinie in het algemeen en gaan we dieper in op de vrijheid van meningsuiting, protestgeneigdheid, globalisering en op de toegenomen aandacht voor milieu en klimaat. Hoofdstuk 2 gaat over maatschappelijke tegenstellingen en met name over de ervaring van tegenstellingen, conflicten en spanningen in de samenleving, de beleving van polarisatie en de mate waarin over een langere periode feitelijk sprake is van toenemende tegenstellingen in opvattingen.

De enquêtegegevens van dit kwartaal zijn verzameld van 2 januari tot en met 31 januari en op 19 februari is een aantal respondenten gebeld met aanvullende vragen. Evenals in het vorige kwartaal zijn dit kwartaal in de leeftijdscategorie 18-34 jaar extra respondenten geworven om bovenop de reguliere selectie het tekort aan jongeren in het onderzoekspanel te compenseren. Zie verder de onderzoeksverantwoording achterin.

In de enquêteperiode was er in de media kort veel aandacht voor het uit de hand gelopen nieuwjaarsvuur in Scheveningen, de vertaalde Nashvilleverklaring van orthodoxe christenen over seksualiteit en meer dan eens voor de acties van de 'gele hesjes' in Frankrijk. Er was in heel de periode veel aandacht voor het aanstaande klimaatbeleid (publicitair hoogtepunt het interview van vvd-fractievoorzitter Dijkhoff in *De Telegraaf* op 12 januari), de Brexit (hoogtepunt de afwijzing van het conceptakkoord in het Britse Lagerhuis op 15 januari) en de uitvoering en herziening van het kinderpardon. Daarnaast was er aandacht voor de koopkrachtontwikkeling (o.a. door de btw-verhoging) en het Holleederproces, en buiten de landsgrenzen voor de crisis in Venezuela, de muur van Trump en de oorlog in Syrië (met de vraag wat er met gevangen Nederlandse jihadisten en hun nakomelingen moet gebeuren).

1 Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

- Nederlanders zijn flink minder positief over de economie, de economische toekomst en de richting die Nederland opgaat. Dit kwartaal geeft 78% de economie een voldoende (dat was vorig kwartaal 85%), verwacht 67% de komende twaalf maanden een betere economie (was 78%) en denkt 58% dat Nederland meer de verkeerde kant opgaat (was 48%).
 - Het thema natuur en klimaat wordt dit kwartaal vaker genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem of agendapunt voor de regering. Hogeropgeleiden noemen het onderwerp vaker dan lageropgeleiden. Veel mensen maken zich zorgen over het klimaat en de klimaatverandering. Maar er zijn ook zorgen over het klimaatbeleid: dat zou voor burgers tot hoge kosten leiden.
 - Het klimaat behoort niet tot de meest genoemde problemen, dat zijn de manier van samenleven, immigratie en inkomen/economie. Het thema gezondheids- en ouderenzorg wordt het meest genoemd als prioriteit voor de regering.
 - De steun voor (zit)demonstraties is groter dan de steun voor het bezetten van gebouwen of het verstoren van een gemeenteraadsvergadering. Dat laatste vinden sommigen respectloos en weinig effectief. Tussen de jaren zeventig en de jaren negentig zijn de protestgeneigdheid en de steun voor protest toegenomen, daarna zijn die min of meer stabiel gebleven.
-

Stemming: somberder over economie en Nederland

De afgelopen twee kwartalen werd men minder positief over de economie en de richting die Nederland opgaat. Die trend zet dit kwartaal door (zie figuur 1.1). Op drie punten zien we een forse verschuiving in negatieve zin: de economische tevredenheid daalde, de economische verwachtingen werden negatiever, net als het oordeel over de richting die Nederland opgaat. Andere indicatoren voor de stemming en sfeer in Nederland zijn stabiel. Het vertrouwen in instituties en de tevredenheid met de eigen situatie veranderden nauwelijks. Al met al is de stemming nu aanzienlijk minder positief dan een jaar geleden, toen er plotseling voor het eerst sinds 2008 meer optimisten dan pessimisten in het onderzoek waren (vgl. COB 2018|1: 7). Over de afgelopen tien jaar bezien, liggen de meeste indicatoren nu op of rond het gemiddelde.

Pessimisten zijn weer in de meerderheid

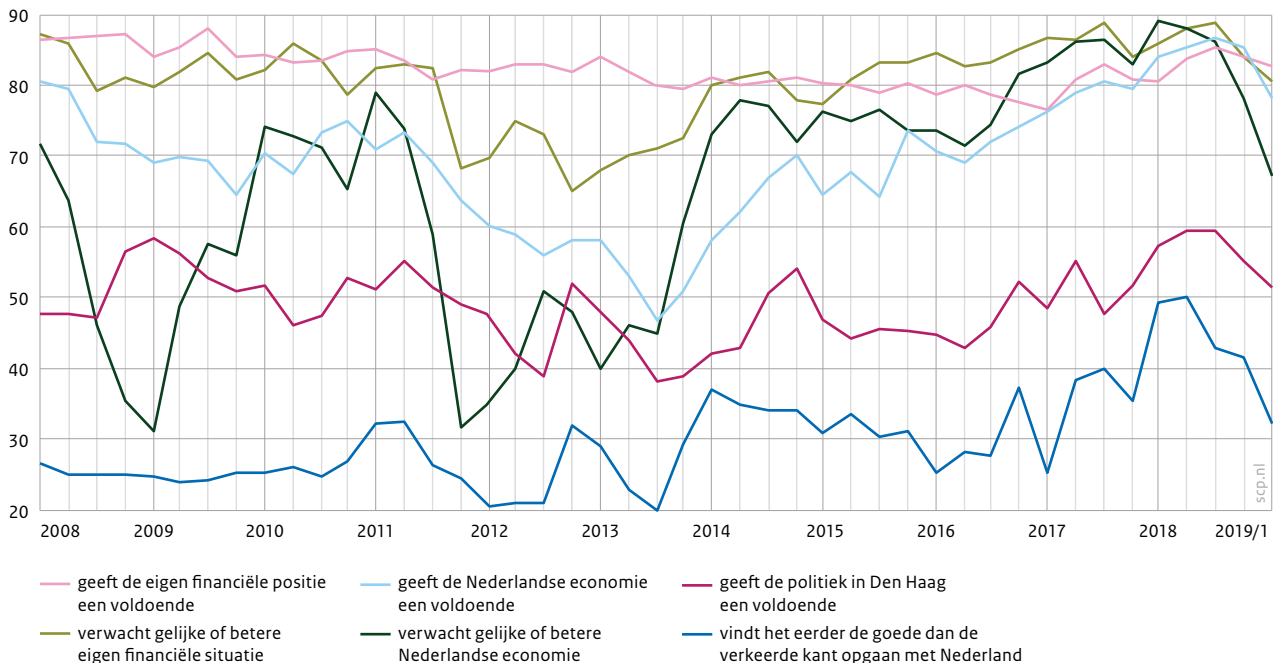
Dit kwartaal vindt de grootste groep dat Nederland de verkeerde kant opgaat: 58% is pessimistisch over de richting die Nederland opgaat. 32% vindt het meer de goede kant opgaan en 10% weet het niet. Dat is een aanzienlijke verschuiving ten opzichte van vorig kwartaal. Toen vond 48% het de verkeerde kant en 42% het de goede kant opgaan.

Het pessimisme nam het meest toe onder middelbaar en hogeropgeleiden en onder 35-54-jarigen (zie tabel 1.1). Hoewel hogeropgeleiden verreweg de optimistische groep blijven, zijn ook daar nu meer pessimisten dan optimisten (een netto-optimismescore van -10). Middelbaar opgeleiden zijn dit kwartaal met een netto-optimismescore van -38 zelfs somberder dan lageropgeleiden (-29). Lageropgeleiden waren al overwegend somber en blijven dat.¹

¹ Het is op basis van deze gegevens lastig vast te stellen waarom juist middelbaar en hogeropgeleiden somberder worden. Het is in ieder geval niet zo dat lageropgeleiden de ondergrens van somberte al bereikt zouden hebben. In de afgelopen tien jaar waren zij vaak aanzienlijk somberder dan nu het geval is.

Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.1 Positieve waarderingen en verwachtingen, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)^a

a De voldoende's zijn het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De financiële en economische verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

Bron: COB 2008/1-2019/1

Tabel 1.1 Netto-optimisme naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2018/4-2019/1 (nettoscores in procentpunten)^a

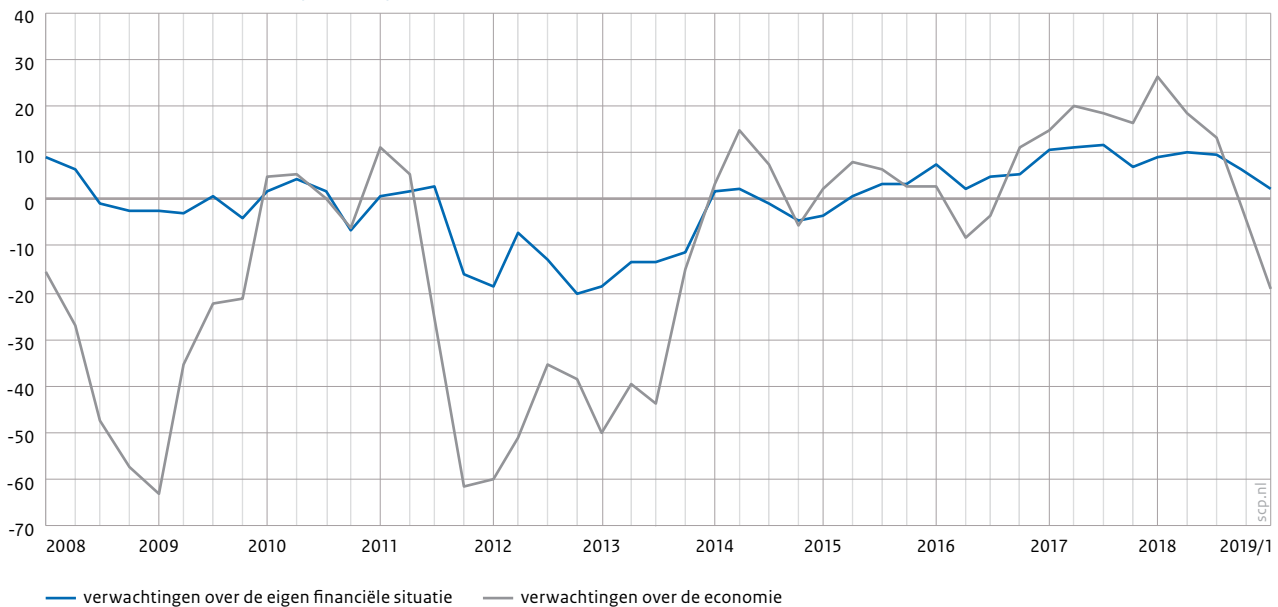
	2018/4	2019/1	2018/4 → 2019/1 ^b
allen	-7	-25	-18
man	-5	-23	-18
vrouw	-8	-28	-20
18-34 jaar	7	-7	-14
35-54 jaar	-9	-34	-25
≥ 55 jaar	-14	-30	-16
lager opgeleid	-24	-29	-5
middelbaar opgeleid	-13	-38	-25
hoger opgeleid	12	-10	-22

a Het netto-optimisme is het aandeel dat het (duidelijk) meer de goede kant op vindt gaan verminderd met het aandeel dat het (duidelijk) meer de verkeerde kant op vindt gaan.

b Dikgedrukte cijfers geven aan dat het verschil tussen beide kwartalen significant is bij $p < 0,01$.

Bron: COB 2018/4-2019/1

Figuur 1.2 Verwachtingen over de eigen financiën en de Nederlandse economie, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (nettoscores in procentpunten)^a

a Het gaat om het aandeel dat een verbetering van de situatie verwacht verminderd met het aandeel dat een verslechtering verwacht.

Bron: COB 2008/1-2019/1

Minder positief over de economie en economische toekomst

Het aandeel dat tevreden is met de economie (d.w.z. een rapportcijfer van 6 of hoger geeft) is gedaald van 85% vorig kwartaal naar 78% nu. Vooral mensen van middelbare leeftijd werden minder tevreden, net als mensen met een lage of middelbare opleiding (zie tabel 1.2). Ook de economische verwachtingen werden flink negatiever: dit kwartaal verwacht 67% het komende jaar geen economische verslechtering, dat was vorig kwartaal nog 78%.² Ook hier werden vooral mensen van middelbare leeftijd of met een middelbare opleiding negatiever. 18-34-jarigen werden nauwelijks somberder over de economie.³

Als we de verwachtingen meer in detail bekijken, zien we dat 33% een verslechtering verwacht, 54% een gelijke situatie en 14% een verbetering. Vorig kwartaal was dat respectievelijk 22%, 57% en 21%. Daarmee is de groep die een verslechtering verwacht nu groter dan de groep die een betere economische toekomst verwacht (nettoscore van -19, zie figuur 1.2).

Om een indruk te krijgen waarom mensen een economische verslechtering verwachtten, hebben we een aantal mensen telefonisch nog een keer benaderd⁴ en gevraagd hun verwachtingen voor de economie toe te lichten. Wat opvalt, is dat mensen niet zozeer wijzen op bredere economische ontwikkelingen ('het gaat slecht met de economie of handel'). Alleen de Brexit wordt genoemd als bedreiging voor de economische situatie van Nederland. Mensen beargumenteren hun verwachtingen vooral door te wijzen op een verslechterende koopkracht. Ze hebben het daarbij deels over hun eigen koopkracht en deels over de koopkracht in algemene zin en van sommige groepen (zoals ouderen) die het lastig hebben.

- 2 Ook het CBS constateerde in januari 2019 een grote daling in het consumentenvertrouwen en dan men name in de toekomstverwachtingen in de komende twaalf maanden, zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/04/grootste-daling-consumentenvertrouwen-in-ruim-7-jaar. In februari daalde het consumentenvertrouwen verder en was de score voor het eerst in vier jaar negatief, zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/consumentenvertrouwen-voor-het-eerst-in-4-jaar-negatief.
- 3 Zowel bij de regulier geworven jongeren als bij de extra geworven jongeren (zie de verantwoording achterin voor uitleg) is er geen grote versombering over de economische toekomst. Dat jongeren dit kwartaal nauwelijks somberder worden, lijkt dus niet het gevolg van veranderingen in de manier van werven.
- 4 Op 19 februari 2019 zijn hierover veertig mensen die eerder de enquête invulden gebeld, zie de verantwoording achterin.

Tabel 1.2 Veranderingen in oordelen en verwachtingen van de economie en eigen financiën naar achtergronden, bevolking van 18+, 2018/4-2019/1 (in nettoscores en procentpunten)^a

	verandering in aandeel dat eigen financiën een voldoende geeft	verandering in aandeel dat de economie een voldoende geeft	eigen financiële verwachtingen (nettoscore)	economische verwachtingen (nettoscore)
verschil tussen 2018/4 en 2019/1	-1	-7	-3	-18
man	1	-7	-2	-18
vrouw	-4	-8	-6	-17
18-34 jaar	0	-4	2	-1
35-54 jaar	-2	-10	-8	-29
≥ 55 jaar	-2	-8	-4	-19
lager opgeleid	-5	-10	-5	-12
middelbaar opgeleid	0	-10	-5	-25
hoger opgeleid	0	-3	-3	-16

a Dikgedrukte cijfers geven aan dat het verschil tussen beide kwartalen significant is bij $p < 0,01$.

Bron: COB 2018/4-2019/1

Men verwacht in de nabije toekomst zwaardere lasten en belastingen (bijvoorbeeld voor energie).

In het licht van de toenemende zorgen over koopkracht en de kosten van het levensonderhoud, is het overigens opvallend dat de eigen financiële verwachtingen en tevredenheid niet veel negatiever geworden zijn. 83% is tevreden met de eigen financiële situatie en dat is vergelijkbaar met de vorige kwartalen.⁵ 80% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering van die eigen financiële situatie. Dat aandeel is (statistisch) vergelijkbaar met vorig kwartaal (84%), maar wel lager dan een halfjaar geleden (89%).

Die discrepantie tussen economische en financiële oordelen en verwachtingen zagen we al eerder in de looptijd van het COB: tijdens de economische crisis vanaf eind 2008 verslechterden de economische verwachtingen snel en liep ook de tevredenheid met de economie terug (zie figuur 1.1). De oordelen over de eigen financiële situatie en toekomst bleven de eerste crisisjaren echter hoog. Pas eind 2011 daalden ze. In 2008-2009 was de kloof tussen oordelen over de economie en de eigen financiën overigens vele malen groter dan nu. Kortom, de oordelen over de economie en de eigen financiën lopen vaker uiteen. Deels zal dat zijn omdat mensen in het nieuws over ontwikkelingen horen, maar nog niet direct gevolgen zien voor hun eigen portemonnee. Deels zal het komen door de 'optimisme bias': mensen zijn altijd geneigd hun eigen situatie rooskleuriger in te schatten dan gerechtvaardigd is.⁶

Veel redenen om somber te zijn over Nederland

Het aandeel mensen dat somber is over de richting die Nederland opgaat, nam dit kwartaal dus toe (van 48% naar 58%). Vorig kwartaal gingen we uitgebreid in op de zeven belangrijkste redenen waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland (zie tabel 1.3). Die zeven

5 Ook andere indicatoren voor tevredenheid met het eigen leven (geluk, tevredenheid met de gezondheid, tevredenheid met de dagelijkse activiteit) zijn de afgelopen kwartalen stabiel gebleven.

6 Zie bijvoorbeeld T. Sharot, *The Optimism Bias: Why we're wired to look on the bright side*. London: Constable & Robinson Ltd, 2012, 2012.

redenen zien we ook dit kwartaal veelvuldig langskomen. Zo is er ook dit kwartaal veel bezorgdheid over vluchtelingen, over de kosten van de zorg, over de integratie van minderheden en over de verdeling van middelen (rijken worden rijker, buitenlanders krijgen alles ten koste van Nederlanders). De meeste mensen noemen verschillende onderwerpen waarover zij zich zorgen maken. Enkele typerende voorbeelden:

‘Te grote immigratiestroom. Asielzoekers die voorrang hebben op de woningmarkt. Te hoge huurprijzen. Te hoog btw-tarief. Doorgeslagen wat betreft milieuzaken: elektrische auto’s, duurder gas, enzovoort. Negatieve sfeer overheerst.’ (vrouw, 32 jaar, hbo)

‘Armoede, veel geweld, als je oud bent is het klaar, zoek het maar uit, ook al heb je jaren gewerkt. Alles word duurder. Enorme huren, ziektekosten. Heel veel jonge mensen hebben ook geen huisvesting. Niet voldoende vakmensen. Kortom, een rommeltje.’ (vrouw, 71 jaar, mbo)

‘De afstand tussen regering en burgers wordt steeds groter. Asielbeleid is vaag! De Nederlandse tolerantie is doorgeslagen, Nederlanders voelen zich niet meer thuis!’ (man, 59 jaar, mbo)

Als we alle open antwoorden lezen, vallen in vergelijking met vorig kwartaal twee dingen op. In de eerste plaats valt op dat mensen de stijgende kosten van het levensonderhoud noemen als reden waarom het de verkeerde kant opgaat. Dat is in lijn met de hierboven besproken redenen voor sombere economische verwachtingen. Mensen uiten hun zorgen over zaken die onbetaalbaar of onbereikbaar zijn of dreigen te worden (zoals de gezondheidszorg, energie en woningen).⁷ Ook hebben ze het vaak over toenemende armoede en inkomensverschillen:

‘Er wordt beweerd door de politiek dat door de inkomstenbelasting te verlagen het nettoloon er voor iedereen op vooruitgaat. Percentagegewijs. Dus de hogere inkomens meer dan de lagere inkomens. Vervolgens gaan voor zowel de hoge als de lagere inkomens wel de gemeentelijke belastingen omhoog, de btw op voedingswaren omhoog, de wegenbelasting omhoog, de kosten van het openbaar vervoer omhoog. Kortom, je wordt lekker gemaakt met de belofte dat iedereen (dat wil zeggen het werkende deel van de bevolking) er komend jaar op vooruitgaat, maar de werkelijkheid houdt in dat de lagere (werkende) inkomens er relatief op achteruitgaan, terwijl de hogere inkomens er wel op vooruitgaan. Verschil tussen arm en rijk wordt dus weer groter.’ (man, 60 jaar, lbo)

‘De verdeling tussen arm en rijk wordt steeds groter. Men zegt dat de economie aantrekt, maar ik merk er weinig van. Alle prijzen stijgen en dit geeft flink wat tekorten in de portemonnee.’ (vrouw, 50 jaar, hbo)

‘Alle producten en prijzen worden duurder. Belasting omhoog. Minder groen. Pensioen. Minder verzorging voor oude mensen. Alle maandlasten gaan omhoog. Minder salarissen. Prijzen van openbaar vervoer. Kwaliteit van de producten gaat omlaag.’ (man, 25 jaar, wo)

‘Levensonderhoud wordt duurder en de stijging van het inkomen is niet evenredig.’ (man, 36 jaar, hbo)

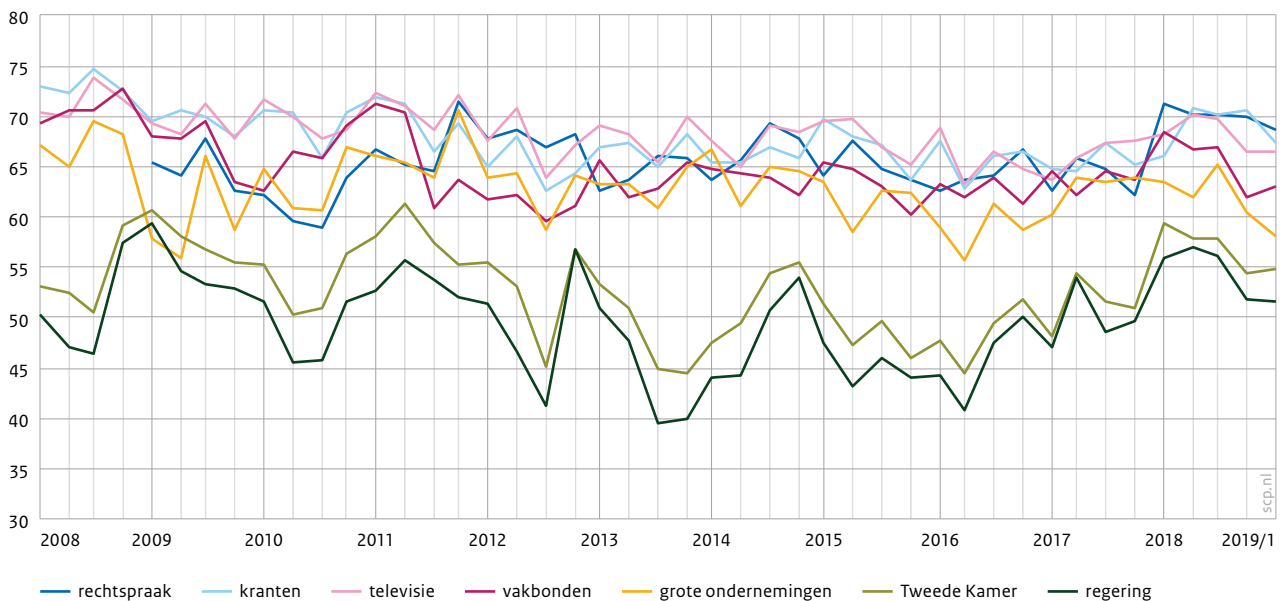
7 In de open antwoorden in de enquête heeft men het in januari 2019 al over gestegen energiekosten. Tijdens de nabelronde in februari komt het onderwerp helemaal nadrukkelijk naar voren. We bellen terug op de dag waarop naar buiten is gekomen dat het kabinet de stijging van de energierekening onderschatte; veel respondenten beginnen daarover.

Tabel 1.3 Zeven argumenten van pessimisten, bevolking van 18+, 2018/4

argument	uitleg
eigen armen en hulpbehoevenden eerst	politiek doet te weinig voor Nederlanders en te veel voor mensen (van) buiten Nederland
bestaat Nederland straks nog wel?	Nederlandse eigenheid staat onder druk
teloorgang van verdraagzaamheid en verbondenheid	samenleving polariseert, fragmenteert en verhardt
leven wordt onbetaalbaar en rijken worden rijker	inkomensverschillen, stijgende armoede, stijgende kosten van levensonderhoud
zorg gaat achteruit	stijgende zorgkosten, zorgen over de kwaliteit van de ouderenzorg
politiek deugt niet	politici luisteren niet naar gewone mensen, dienen het algemeen belang niet
te veel misdaad, te weinig straf	criminaliteit en onveiligheid nemen toe, straffen zijn te laag

Bron: COB 2018/4: 9-12

Figuur 1.3 Vertrouwen in zeven instituties, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: COB 2008/1-2019/1

8 Zorgen over tegenstellingen spelen sowieso (mensen beginnen er spontaan over als we vragen naar maatschappelijke problemen) en resoneren sterk (als we er vragen over stellen, komt men er later in open antwoorden op terug).

Dat veel mensen de verschillen tussen arm en rijk en tussen inkomensgroepen te groot vinden, is niet nieuw. Het aandeel dat van mening is dat de verschillen tussen arm en rijk te groot geworden zijn (67%, 10% vindt dat niet) is dit kwartaal niet groter dan in vorige kwartalen. De steun voor de stelling dat de inkomensverschillen te groot zijn (70% stemt daarmee in, 10% is het ermee oneens), is dit kwartaal ook niet groter dan vorig kwartaal, maar groeide sinds oktober 2017 (59%) wel geleidelijk.

In de tweede plaats valt het op dat veel mensen in hun toelichtingen maatschappelijke tegenstellingen en het gebrek aan saamhorigheid noemen. Dat onderwerp kwam ook vorig kwartaal naar voren (het is de derde reden in tabel 1.3), maar is dit kwartaal nadrukkelijker aanwezig in de toelichtingen, vermoedelijk mede omdat we er in de enquête expliciet naar vroegen.⁸ Mensen uiten hun zorgen over groeiende tegenstellingen en polarisatie tussen bevolkingsgroepen. Ze denken dat media tegenstellingen vaak uitvergroten en ze missen de saamhorigheid. Hoofdstuk 2 gaat uitgebreid in op maatschappelijke tegenstellingen en conflict.

Economie minder vaak genoemd door optimisten

32% van de mensen vindt het al met al meer de goede kant opgaan met Nederland. In de voorgaande jaren was de goede economische situatie daarvoor het belangrijkste argument. Ook dit kwartaal wordt die reden genoemd, maar minder dan voorheen. Het argument dat er nu geld is voor dingen die ertoe doen, zoals gezondheidszorg of het aanpakken van klimaatverandering (vgl. COB 2018|4: 13) wordt dit kwartaal nauwelijks nog naar voren gebracht. De meest genoemde reden om positief te zijn, is dat we in een welvarend land leven waarin alles goed geregeld is, al dan niet in vergelijking met andere landen. Veel optimisten schrijven erbij dat het goed gaat, maar dat ze zich óók zorgen maken:

‘Politiek stabiel, meer mensen aan het werk. Minpunten: aandacht en geld voor onderwijs, mijns inziens een belangrijke pijler voor toekomstige groei.’ (man, 50 jaar, wo)

‘Nederland is een rijk land waar het over het algemeen goed geregeld is, zeker ten opzichte van andere landen. We hebben wel de neiging om vervolgens te besluiten dat het wel wat minder kan. Bijvoorbeeld de ouderenzorg is doorgeschooten naar een niveau onder het acceptabele minimum, terwijl er best geld voor vrij gemaakt kan worden.’ (man, 62 jaar, hbo)

‘In vergelijking met de meeste westerse landen vind ik dat we het in Nederland heel goed hebben. Maar er ontstaan veel verschillen en er wordt haat gestookt. Dus ook al hebben we het goed, het kan altijd beter! En daar moeten we naar streven.’ (man, 20 jaar, vmbo)

Institutioneel vertrouwen stabiel

Er zijn geen noemenswaardige veranderingen in het institutionele vertrouwen in vergelijking met vorig kwartaal (zie figuur 1.3). 69% geeft de rechtspraak een rapportcijfer van 6 of hoger voor vertrouwen, voor de kranten is dat 67%, voor de televisie 66% en voor de vakbonden 63%. 58% heeft voldoende vertrouwen in grote ondernemingen. Dat aandeel is vergelijkbaar met vorig kwartaal, maar wel lager dan een halfjaar geleden (65%).

55% geeft de Tweede Kamer een voldoende voor vertrouwen, 52% heeft vertrouwen in de regering. Tot januari 2018 steeg het

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.4 Grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)^a

onderwerpen	nationaal probleembesef ^b						top vijf en +/- ^e
	2008-2010	2011-2013	2014-2016	2017-2018/3	2018/4	2019/1	
samenleven en normen en waarden	21	19	17	20	17	17	1
immigratie en integratie	10	8	17	16	14	13	2
inkomen en economie	14	16	12	9	11	12	3
gezondheids- en ouderenzorg	7	10	14	12	10	9	4
criminaliteit en veiligheid	11	9	5	8	6	9	5+
politiek en bestuur (overheid)	13	12	9	8	8	8	
natuur en milieu	2	2	2	4	5	8	+
verkeer en fysieke leefomgeving	5	4	2	4	7	6	
onderwijs, innovatie en cultuur	2	3	3	3	4	3	
werkgelegenheid	3	5	6	3	2	2	
sociaal stelsel / verzorgingsstaat	1	3	3	3	3	2	
internationaal / NL in de wereld	1	3	4	3	2	2	
typisch Nederlands	0	0	1	1	2	1	-
jeugd en gezin	3	2	1	1	1	1	
vrijheden	1	0	1	1	1	1	
overig	4	4	4	5	6	7	
totaal	100	100	100	100	100	100	
% met minstens één onderwerp	87	88	88	86	88	90	
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon (van degenen die iets noemen)	3,4	3,5	3,4	3,4	3,4	3,5	

- a In reactie op elk van de drie onderstaande vragen konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van de grootste problemen in het eerste kwartaal van 2019.
- b 'Wat vindt u op dit moment **de grootste problemen in ons land**? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- c 'En wat vindt u **juist goed in ons land**? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- d 'Wat zou u **hoog op de agenda van de Nederlandse regering** willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'
- e Voor het eerste kwartaal van 2019 is de top vijf vermeld en zijn met een plus of min de significante ($p < 0,01$) veranderingen ten opzichte van de vorige meting aangegeven.

Bron: COB 2008/1-2019/1

vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Die trend zette daarna niet door: het vertrouwen loopt langzaam terug (maar veranderingen van kwartaal tot kwartaal zijn klein en niet significant). Ook de tevredenheid met de politiek in Den Haag (in figuur 1.1) bleef het afgelopen kwartaal stabiel, maar is wel significant gedaald ten opzichte van een halfjaar geleden (59% gaf toen een 6 of hoger voor tevredenheid, dat is nu 51%). Het vertrouwen in en de tevredenheid met politieke instituties ligt op dit moment rond het gemiddelde van de afgelopen tien jaar.

nationale trots ^c							nationale politieke agenda ^d						
2008-2010	2011-2013	2014-2016	2017-2018/3	2018/4	2019/1	top vijf en +/- ^e	2008-2010	2011-2013	2014-2016	2017-2018/1	2018/3	2019/1	top vijf en +/- ^e
15	17	19	15	13	13	1	6	4	4	4	4	4	
4	3	4	3	3	2		9	7	12	12	13	12	2
8	7	8	11	11	12	3	14	16	14	11	10	12	3
10	10	9	10	10	12	2	15	17	21	21	18	18	1
2	2	3	3	3	3		12	10	7	8	9	8	
6	5	5	5	5	4		8	7	6	5	4	4	
5	4	4	4	5	4		5	4	4	6	9	11	4
5	6	7	7	8	8	5	7	5	3	4	7	7	
6	7	8	7	6	7		7	9	7	8	8	8	5
1	1	1	2	3	3		4	6	8	5	4	3	
10	10	8	7	9	7		3	5	4	5	5	5	
3	2	2	2	1	2		2	5	6	4	4	3	
3	5	5	3	4	3		0	0	0	0	0	0	
1	1	0	0	0	0		4	2	1	2	1	1	
15	12	12	13	10	11	4	1	1	1	1	1	1	
7	7	6	7	9	7		3	3	3	4	3	4	
100	100	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	
64	63	61	63	67	64		78	80	80	81	78	83	
2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,6		3,1	3,2	3,1	3,2	3,1	3,2	

Grote problemen, sterke punten en politieke prioriteiten

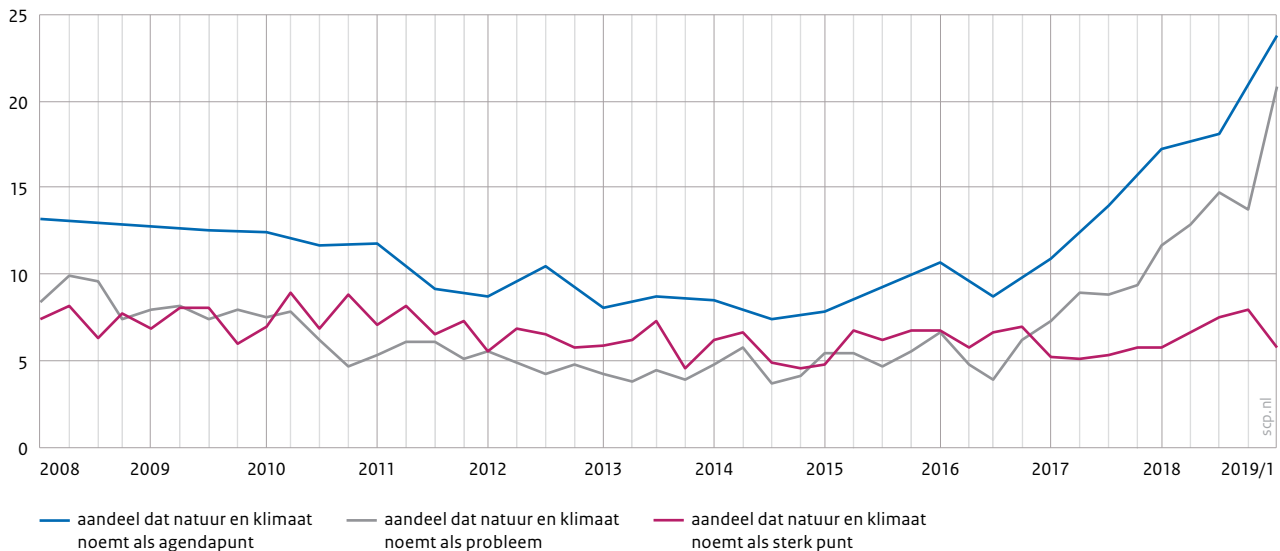
Om na te gaan wat op dit moment belangrijke onderwerpen in de publieke opinie zijn, vragen we mensen in hun eigen woorden aan te geven wat zij de grootste problemen in Nederland vinden, wat ze juist goed vinden gaan en wat hoog op de agenda van de regering zou moeten staan. Men mag steeds maximaal vijf onderwerpen noemen. Die delen we vervolgens toe aan categorieën die we hebben onderscheiden bij het eerste onderzoek in 2008 en die we vanwege de vergelijkbaarheid door de tijd zo constant mogelijk proberen te houden. In tabel 1.4 staan achtereenvolgens het nationaal probleembesef, de nationale trots en de (Haagse) nationale politieke agenda.⁹

Meer aandacht voor milieu en klimaat

Hoewel het onderwerp niet in de top drie van meest genoemde problemen of agendapunten staat, is de toegenomen aandacht voor het onderwerp ‘natuur en milieu’ de meest opvallende ontwikkeling.

⁹ Bij het vaststellen hiervan houden we er rekening mee dat mensen verschillende aantallen trefwoorden noemen. Om iedereen gelijk te laten meetellen en om te vermijden dat bepaalde groepen respondenten (zoals hogeropgeleiden) die meer trefwoorden noemen zwaarder meewegen, krijgt elke respondent die minstens één trefwoord opschrijft hetzelfde gewicht.

Figuur 1.4 Aandeel dat milieu en klimaat noemt als agendapunt, probleem of sterk punt, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-2019/1

In figuur 1.4 zien we dat de aandacht voor dit onderwerp sinds 2017 geleidelijk toenam.¹⁰ Begin 2017 noemde 7% respectievelijk 11% het onderwerp als probleem of agendapunt, begin 2018 was dat respectievelijk 12% en 17% en begin 2019 wordt het door 21% spontaan genoemd als belangrijk probleem en door 24% als agendapunt voor de regering.¹¹ Daarmee beslaat het dit kwartaal 8% van het nationale probleembesef en 11% van de nationale politieke agenda (zie tabel 1.4).

Hogeropgeleiden noemen ‘natuur en milieu’ veel vaker als probleem dan lageropgeleiden (30% vs. 15%, zie tabel 1.6). Mannen noemen het vaker dan vrouwen en mensen in de leeftijd van 18-34 jaar noemen het minder vaak.¹²

Over wat voor soort problemen hebben mensen het als ze iets opschrijven in deze categorie? Sinds de start van het COB hebben we het over de categorie ‘natuur en milieu’, maar afgaande op de trefwoorden die mensen dit kwartaal noemen, zou ‘milieu en klimaat’ een betere term zijn. Dat zijn namelijk de woorden die ze het meest gebruiken (de verwante term ‘duurzaam’ valt veel minder, dat geldt ook voor ‘natuur’). 73% van de trefwoorden gaat op een of andere manier over milieu en klimaat (zie tabel 1.5). Maar binnen de categorie ‘natuur en milieu’ noemen mensen nog drie andere problemen: energie, dierenwelzijn en de gaswinning in Groningen.

Waarover gaan die zorgen dan precies? Om bij de laatste te beginnen: bij de gaswinning in Groningen noemen mensen als probleem de gaswinning, aardbevingen of de schadeafhandeling. Mensen die dierenwelzijn noemen, maken zich zorgen over de omgang met dieren en dierenleed, waarbij zij vaak de bio-industrie noemen en een enkele keer de term ‘Oostvaardersplassen’ valt. Bij het onderwerp energie zijn er

10 In de zogenoemde ‘begrotingsvraag’ waarin we om het halfjaar vragen waaraan de regering meer of minder geld zou moeten besteden, zagen we in het vierde kwartaal van 2018 dat men in dat jaar in vergelijking met 2016-2017 meer geld overhad voor de aanpak van internationale klimaatproblemen. Tussen het tweede en vierde kwartaal van 2018 was daarin echter geen stijging waarneembaar en het onderwerp staat nog steeds relatief laag op de prioriteitenlijst als we afgaan op die begrotingsvraag.

11 Ter relativisering: dit is wel een opvallende stijging, maar valt in het niet bij de stijging van het aandeel dat immigratie spontaan als probleem noemde tussen het derde en vierde kwartaal van 2015, van 32% naar 64%.

12 Dat jongeren (18-34 jaar) het klimaat minder vaak spontaan noemen dan ouderen valt op, vooral na de klimaatdemonstratie van middelbare scholieren in februari 2019. Over de opvattingen van scholieren hebben we in dit onderzoek geen informatie; het gaat hier om jongeren in de leeftijd van 18-34 jaar. Merk op dat het hier alleen gaat om het aandeel dat het onderwerp spontaan noemt als we vragen naar maatschappelijke problemen en agendapunten. Het gaat niet om opvattingen over milieu en klimaat.

Tabel 1.5 De genoemde problemen in de categorie 'natuur en milieu', bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)^a

onderwerpen	aandeel van de trefwoorden dat over dit onderwerp gaat	
milieu en klimaat (ook: duurzaam, natuur, CO ₂ , vervuiling)	73	
<i>klimaat en milieu zijn het probleem</i>		52
<i>klimaatgekte is het probleem</i>		5
<i>probleem is klimaatbeleid of -akkoord (te duur voor burgers)</i>		11
<i>probleem: klimaatbeleid gaat niet ver genoeg</i>		3
<i>standpunt niet duidelijk</i>		3
energie (energietransitie, gas, groene energie, windmolens)	16	
dierenwelzijn, bio-industrie, dierenleed	8	
aardgas Groningen (ook: aardbevingen, schade)	4	

a In totaal zijn er 313 trefwoorden genoemd in de categorie 'milieu en klimaat'. Die trefwoorden zijn handmatig gecodeerd in de bovenstaande vier hoofdonderwerpen. Bij de trefwoorden bij het onderwerp 'milieu en klimaat' is vervolgens nog gekeken wat precies het probleem is.

Bron: COB 2019/1

enerzijds mensen die vinden dat het een probleem is dat er te weinig aandacht is voor groene energie en de energietransitie. Anderzijds – en dat is een grotere groep – zijn er mensen die zich zorgen maken over de kosten van energie en de energietransitie: die zijn te hoog voor burgers en ontziet grootverbruikers (en dan gaat het met name over de beslissing om te stoppen met gas). Ook de belastingverhoging op energie wordt genoemd als probleem. Dan de grootste categorie: milieu en klimaat. De grootste groep ziet het klimaat en het milieu zelf als probleem (meestal noemen mensen geen verdere toevoeging bij deze termen). Er is ook een groep die het klimaatakkoord of het milieubeleid noemt als probleem. Ook daar zijn de kosten voor burgers het meest genoemde punt van kritiek. Een kleinere groep vindt het klimaatbeleid niet ver genoeg gaan. En er is een kleine groep die niet klimaatverandering als probleem ziet, maar de 'klimaathype' of 'klimaatgekte'.

In toelichtingen bij de vraag over hoe het met Nederland gaat, noemen mensen ook vaker het klimaat. Vorig kwartaal kwam het klimaat op drie manieren naar voren: 1) goed dat er nu aandacht voor is, 2) er moet meer aandacht/geld komen voor het aanpakken van klimaatverandering en 3) aandacht voor klimaatverandering is overdreven / kost gewone burgers te veel geld. Dit kwartaal wordt dat eerste punt helemaal niet meer genoemd en komt klimaat alleen voor in negatieve zin. De grootste groep noemt klimaat in een lijstje met dingen die duurder worden en oneerlijk worden verdeeld. Een kleinere groep vindt dat er te weinig wordt gedaan om klimaatverandering tegen te gaan en maakt zich daar zorgen over voor zichzelf of voor toekomstige generaties. Een aantal voorbeelden van hoe milieu en klimaat terugkomt in deze toelichtingen:

Tabel 1.6 Aandeel dat problemen noemt naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)^a

	immigratie	samenleven	criminaliteit	inkomen en economie	gezondheidszorg	natuur en milieu
allen	35	35	23	32	27	21
man	32	34	21	33	23	25
vrouw	38	37	25	31	30	17
18-34 jaar	32	34	18	27	22	17
35-54 jaar	37	35	22	36	29	23
≥ 55 jaar	35	37	28	32	28	21
lageropgeleiden	37	24	27	32	27	15
middelbaar opgeleiden	35	33	23	32	29	16
hogeropgeleiden	34	46	20	33	24	30

a Dikgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

Bron: COB 2019/1

‘Ik vind dat het kabinet een beetje doorslaat in het aanpakken van “groen”. Waar ze nu mee bezig zijn, betreft autorijden op benzine/diesel enzovoort en ook het aandringen om van het gas af te gaan, enzovoort. Dit wordt allemaal bij de burger neergelegd, en dat is niet op te brengen. (...)’ (vrouw, 46 jaar, mbo)

‘Klimaatverandering niet uitvoerbaar, al een gepasseerd station, wordt te kostbaar voor de gewone burger.’ (vrouw, 58 jaar, mavo)

‘Er wordt wel behoorlijk wat tegen klimaatverandering gedaan (bijvoorbeeld sluiting kolencentrales), maar niet genoeg om op de langere termijn klimaatcrises te voorkomen.’ (man, 18 jaar, havo/vwo)

Belangrijkste problemen: manier van samenleven, immigratie, inkomen

De top drie van het nationale probleembesef bestaat uit zorgen over de manier van samenleven (o.a. over groeiende onverdraagzaamheid, asociaal gedrag en de ik-cultuur), zorgen over immigratie en integratie (o.a. over de komst van vluchtelingen en de integratie van minderheden) en zorgen over inkomen en economie (o.a. zorgen over armoede en inkomensverschillen). Ongerustheid over de gezondheids- en ouderenzorg en criminaliteit en veiligheid maken de top vijf compleet.

Over immigratie en inkomen als probleem bestaat redelijke consensus als we kijken naar verschillen in geslacht, leeftijd en opleidingsniveau (zie tabel 1.6). Bij de manier van samenleven zijn er wel verschillen: hogeropgeleiden noemen dit veel vaker als probleem dan lageropgeleiden (46% vs. 24%). Vrouwen maken zich vaker zorgen over de gezondheidszorg. Ouderen en lageropgeleiden zijn vaker bezorgd over criminaliteit en veiligheid.

Prioriteiten voor de Haagse agenda: gezondheidszorg

Bovenaan de lijst met Haagse prioriteiten staat de gezondheids- en ouderenzorg. Dit thema is al jaren de meest genoemde prioriteit of een van

Tabel 1.7 Aandeel dat ten minste één probleem, sterk punt of agendapunt noemt naar achtergrondkenmerken en stem-intentie, bevolking van 18+, 2018/2-2019/1 (in procenten)^a

	problemen	sterke punten	agendapunten
allen	87	65	81
man	87	68	83
vrouw	87	62	78
18-34 jaar	83	66	73
35-54 jaar	87	63	80
≥ 55 jaar	89	67	86
lager opgeleid	81	49	73
middelbaar opgeleid	87	62	78
hoger opgeleid	93	81	89
stemintenties:			
CDA	87	75	87
PvdA	87	75	84
SP	86	63	84
VVD	87	80	86
PVV/FvD	92	53	85
GL	94	79	94
D66	90	86	85
CU/SGP	92	79	85
weet niet	87	58	78
gaat niet stemmen	73	38	57

a Dikgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

Bron: COB 2018/2-2019/1

de meest genoemde prioriteiten. Men vraagt aandacht voor de kosten van de gezondheidszorg en de kwaliteit van de ouderenzorg. Zoals we hierboven zagen, noemen mensen de gezondheidszorg ook vaak als maatschappelijk probleem. Ze noemen daar ook de zorgkosten en de ouderenzorg. Toch blijft de gezondheidszorg ook altijd een punt van trots: vooral de medische zorg is in Nederland toch goed geregeld en in ieder geval beter dan elders.

Trots op samenleving, welvaart, zorg en vrijheden

De lijst met sterke punten van Nederland is door de tijd heen heel stabiel. Naast zorgen over de manier van samenleven is er ook trots. Het dan gaat vooral om de saamhorigheid die er wel is en het vele vrijwilligerswerk. Men noemt de goede economische situatie en het welvaartsniveau als sterke punten, net als de goede staat van de gezondheidszorg (zie hierboven) en vrijheden: het is fijn dat we in vrijheid en democratie leven en dat mensen vrij zijn om te zeggen en denken wat ze willen.

Het blijkt altijd moeilijker om sterke punten van Nederland te noemen dan om problemen of agendapunten op te schrijven. Dit kwartaal noemt 90% respectievelijk 83% één of meer problemen of agendapunten, slechts 64% noemt een sterk punt (zie tabel 1.4). Bij het al dan niet opschrijven van sterke punten blijken de opleidingsverschillen veel groter dan bij het noemen van problemen of agendapunten (zie tabel 1.7). Lageropgeleiden schrijven sowieso minder vaak iets op en dat geldt ook voor problemen en agendapunten, maar bij de sterke punten is het verschil erg groot: 81% van de hogeropgeleiden noemt iets tegenover 49% van de lageropgeleiden. Middelbaar opgeleiden zitten daar met 62% tussenin. De thema's die lageropgeleiden noemen als sterk punt wijken echter niet erg af van die van hogeropgeleiden. Hooguit noemen lageropgeleiden de economie en welvaart relatief¹³ minder vaak en typisch Nederlandse dingen als het koningshuis of sportprestaties iets vaker.

Ouderen noemen vaker problemen en agendapunten, maar dat geldt niet voor sterke punten: die worden vaker genoemd door jongeren. Kijken we naar verschillen in stemintentie, dan vallen vooral de niet-stemmers op: zij noemen het minst vaak iets. Aanhangers van PVV/FvD en SP noemen net zo vaak problemen als aanhangers van andere partijen, maar veel minder vaak sterke punten van Nederland.

Maatschappelijke kwesties: meningsuiting, protest, globalisering

We bespreken dit kwartaal drie (clusters) maatschappelijke kwesties: de vrijheid van meningsuiting, protest(geneigdheid) en globaliseringskwesties.

Vrijheid van meningsuiting: krachtig beschermen, maar niet om te kwetsen

Vrijheid wordt stevast genoemd als sterk punt van Nederland. De vrijheid van meningsuiting is een van de genoemde vrijheden. Een meerderheid (57%) vindt dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd. Slechts een kleine groep (12%) is daartegen. 31% neemt een neutrale positie in of weet het niet. De sterke steun voor het krachtiger beschermen van de vrijheid van meningsuiting is er al sinds 2008 en verandert door de tijd nauwelijks. Ouderen en lageropgeleiden steunen de krachtige bescherming van de vrijheid van meningsuiting vaker (zie tabel 1.10).

Tegelijkertijd is een meerderheid van mening dat er grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting. 56% vindt dat die niet zo ver mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Bij deze stelling zijn er nauwelijks verschillen tussen mensen van verschillende leeftijden en opleidingsniveaus, maar wel tussen mannen en vrouwen: vrouwen vindt kwetsen vaker te ver gaan.

In eerdere kwartaalberichten hebben we gekeken waarom mensen vinden dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Dan blijkt dat mensen wel veel waarde aan deze vrijheid hechten, maar dat sommigen van

13 Als we er rekening mee houden dat lageropgeleiden alle onderwerpen minder vaak noemen dan hogeropgeleiden, dan noemen ze economie en welvaart het minst vaak.

Tabel 1.8 Enkele opvattingen over vrijheid van meningsuiting, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)^a

		2008- 2010	2011- 2012	2014- 2015	2016/3	2017/4	2019/1
De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land.	oneens	11	11	11	10	8	12
	eens	54	57	54	58	55	57
De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst. ^b	oneens	.	.	12	11	11	14
	eens	.	.	68	69	67	67
De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. ^b	oneens	21	.	17	18	18	19
	eens	59	.	59	56	51	56

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd.

b Deze stellingen zijn voorgelegd aan de (aselect geselecteerde) helft van de ondervraagden.

Bron: COB 2008/1-2019/1

mening zijn dat die niet misbruikt mag worden om mensen moedwillig te kwetsen: het gaat om de intentie waarmee mensen dingen zeggen (COB 2014|1: 17). Mensen die het met deze stelling oneens zijn, vinden dat sommigen zich wel heel snel beledigd voelen en dat het niet zo moet zijn, dat je niet kan zeggen wat je vindt omdat anderen zich dan gekwetst voelen. Bij groepen die zich snel beledigd zouden voelen, denken mensen voornamelijk aan gelovigen en moslims.

Laten we in de stelling over kwetsen de zinsnede ‘in hun religieuze gevoelens’ weg, dan stijgt de steun van 56% naar 67%. Er is dus meer afwijzing van het kwetsen van gevoelens in het algemeen dan van religieuze gevoelens in het bijzonder. Mogelijk kan men zich bij die laatste gevoelens minder voorstellen of speelt scepsis over mensen die erg snel vinden dat hun religie beledigd wordt.

Volgen we de steun voor de vrijheid van meningsuiting vanaf de jaren zeventig (tabel 1.9), dan zien we dat de steun voor kritiek op het koningshuis flink is toegenomen: in 1970 vond 54% dat dit moet kunnen, in 2016/17 was dat 78%. Die stijging deed zich vooral voor tussen 1970 en 2000, daarna is in die houding weinig veranderd. De steun voor in het openbaar kunnen zeggen of schrijven wat men wil, is in 2016/17 vergelijkbaar met 1981, maar een stuk lager dan in de andere metingen. Sinds 2000 lijkt de steun voor de vrijheid van meningsuiting wat af te nemen. De steun voor de stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens bleef het laatste decennium stabiel.

In eerdere kwartaalberichten concludeerden we dat de discussie over (grenzen aan) de vrijheid van meningsuiting ‘onderdeel is geworden van multiculturele controverses en zorgen over het samenleven’ (COB 2017|4: 33). Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting blijken samen te hangen met opvattingen over de multiculturele samenleving (COB 2014|4: 22). In toelichtingen bij stellingen over de vrijheid van meningsuiting verwijzen mensen niet alleen naar hun principes, maar

Tabel 1.9 Oordelen over vrijheid van meningsuiting, bevolking van 18-70 jaar, 1970-2016/'17 (in procenten)^a

	1970	1981	1991	2000	2008/'9	2016/'17
vindt dat iedereen vrij moet zijn om:						
kritiek te leveren op het koningshuis	54	55	68	73	80	78
in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil	77	72	84	82	76	67
in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil	71	64	75	72	76	66
gebouwen te bezetten (bijvoorbeeld scholen of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten	29	27	39	38	.	31
eens met 'De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'						
	67	68

a 'Keurt goed' in antwoord op de vraag 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn werk te hinderen door zittendemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2016/'17

ook naar actuele (politieke) discussies over (grenzen aan) de vrijheid van meningsuiting (vgl. COB 2014|1: 16-17). Dat discussies over dit onderwerp samenhangen met politieke tegenstellingen, zien we ook als we kijken naar verschillen in politieke voorkeur (zie tabel 1.10, vgl. ook COB 2014|4: 22). Aanhangers van PVV/FvD zijn het veel vaker eens met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd. Ze vinden veel minder vaak dat kwetsen te ver gaat en nog minder vaak als het om 'kwetsen van religieuze gevoelens' gaat. Aanhangers van D66 en GroenLinks steunen de stelling over het krachtiger beschermen van de vrijheid van meningsuiting juist minder dan gemiddeld.

Steun voor protestacties, maar verstoren vergadering gaat velen te ver

De vrijheid van meningsuiting is één vorm van vrijheid, een andere vorm is het demonstratierecht: de vrijheid om te protesteren en demonstreren (binnen de grenzen van de wet). Er zijn genoeg recente voorbeelden van (kleinere en grotere) protestacties, zoals demonstraties voor en tegen Zwarte Piet, de acties om dieren in de Oostvaardersplassen bij te voeren, acties tegen windmolenparken of demonstraties van 'de gele hesjes', van 'klimaatspijbelars', van leraren in het basisonderwijs of van medewerkers in het wetenschappelijk onderwijs.¹⁴

Opinieonderzoek zoals dit kan laten zien wat mensen vinden (en waarom), maar het is op basis van opinieonderzoek lastig te voorspellen of en wanneer mensen in actie zullen komen, dat wil zeggen wanneer zij zullen deelnemen aan protesten of iets zullen ondernemen om hun mening kenbaar te maken. Of mensen iets zullen doen, hangt van veel dingen af: zowel van hun persoonlijke houdingen (zoals: voelen ze zich onrechtvaardig bejegend, hebben ze het gevoel dat het zin heeft om mee te doen) als van de maatschappelijke en politieke context (wie zijn er betrokken, is er een incident dat mobiliseert, hoeveel aandacht is ervoor in de media).¹⁵ Voorspellen kunnen we dus niet, maar we verkennen dit kwartaal wel de steun voor protest en de protestgeneigdheid in Nederland.

14 Het gaat hier overigens wel om verschillende vormen van protest: demonstraties, een groep die de snelweg blokkeert om anderen tegen te houden, mensen die voedsel over hekken gooien of dieren bevrijden, mensen die asbest achterlaten, enzovoort.

15 Zie o.a. M. van Zomeren, T. Postmes en R. Spears, Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological bulletin* 134(4) (2008): 504-535; J. van Stekelenburg en B. Klandermans, The social psychology of protest, *Current Sociology* 61(5-6) (2013): 886-905.

Tabel 1.10 **Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting naar achtergronden en stemintentie, bevolking van 18+, 2017/4 en 2019/1 (in procenten)^a**

	eens met vrijheid van meningsuiting krachtiger beschermen	eens met vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst ^b	... in hun religieuze gevoelens ^b
allen	56	67	54
man	56	60	47
vrouw	56	74	61
18-34 jaar	46	58	41
35-54 jaar	56	65	55
≥ 55 jaar	63	75	62
lager opgeleid	66	69	58
middelbaar opgeleid	56	67	57
hoger opgeleid	47	66	47
stemintenties:			
CDA	57	77	69
PvdA	52	77	61
SP	66	79	54
VVD	46	69	51
PVV/FvD	79	52	30
GL	49	69	54
D66	38	76	47
CU/SGP	45	87	81
weet niet	53	53	55
gaat niet stemmen	55	69	60

a Dikgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

b Deze stellingen zijn voorgelegd aan de (aselect geselecteerde) helft van de ondervraagden.

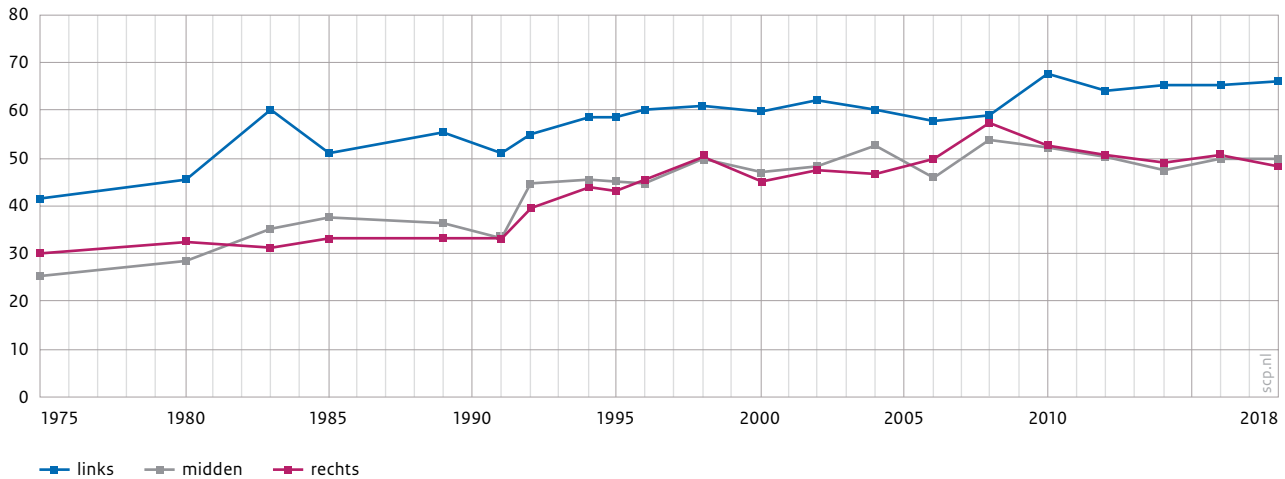
Bron: COB 2017/4 en 2019/1

In het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (cv) wordt sinds 1975 gevraagd naar protestgeneigdheid. In 2017/18 zegt 54% dat het zeer of enigszins waarschijnlijk is dat ze iets zullen doen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet aanneemt. Tussen de jaren zeventig en de jaren negentig is de protestgeneigdheid toegenomen, daarna is die min of meer stabiel gebleven. Ook de politieke verankering van protestgeneigdheid is het laatste decennium niet veranderd (zie figuur 1.5): de protestgeneigdheid was en is hoger onder mensen met een linkse politieke oriëntatie. Tussen mensen die zichzelf in het midden of rechts plaatsen is er geen verschil.

Ook in het COB vragen we of mensen iets zouden doen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet dreigt aan te nemen. Dit kwartaal acht 26% die kans zeer klein, 42% acht de kans klein, 11% groot en 4% zeer groot. 17% weet het niet.¹⁶ Als we met het COB de politieke voorkeuren meer op detailniveau bekijken, dan zien we dat het onderscheid tussen 'links' en 'rechts' niet de hele lading dekt. Weliswaar is de

¹⁶ Door verschillen in vraagstelling en met name antwoordcategorieën zijn de vragen uit het COB en cv niet goed te vergelijken. Mensen die in cv zeggen dat het 'enigszins waarschijnlijk' is dat ze iets zouden doen (andere opties waren 'onwaarschijnlijk' of 'geen mening'), zullen in het COB misschien zeggen dat de kans klein is.

Figuur 1.5 Protestgeneigdheid naar links-rechtsoriëntatie, bevolking van 18+ (tot en met 1985: 18-74 jaar), 1975-2018 (in procenten)^a

a Aandeel dat zegt dat het zeer of enigszins waarschijnlijk is dat hij of zij zou proberen iets te doen als de Tweede Kamer met een onrechtvaardige wet bezig zou zijn.

Bron: cv 1975-2017/'18

protestgeneigdheid met 28% het grootst onder aanhangers van de linkse 'actiepartij' SP, maar de protestgeneigdheid van de aanhangers van de linkse PvdA (22%) is niet veel groter dan die van aanhangers van de rechtse PVV/FvD (21%). Aanhangers van het CDA (15%) en de VVD (11%) zijn het minst protestgeneigd.¹⁷ En dat heeft niet (alleen) maar te maken met de regeringsdeelname van deze laatste partijen: ook toen het CDA en de VVD niet deelnamen aan de regering (resp. in 2012-2017 en 2007-2010) was de protestgeneigdheid van aanhangers van deze partijen lager dan gemiddeld.

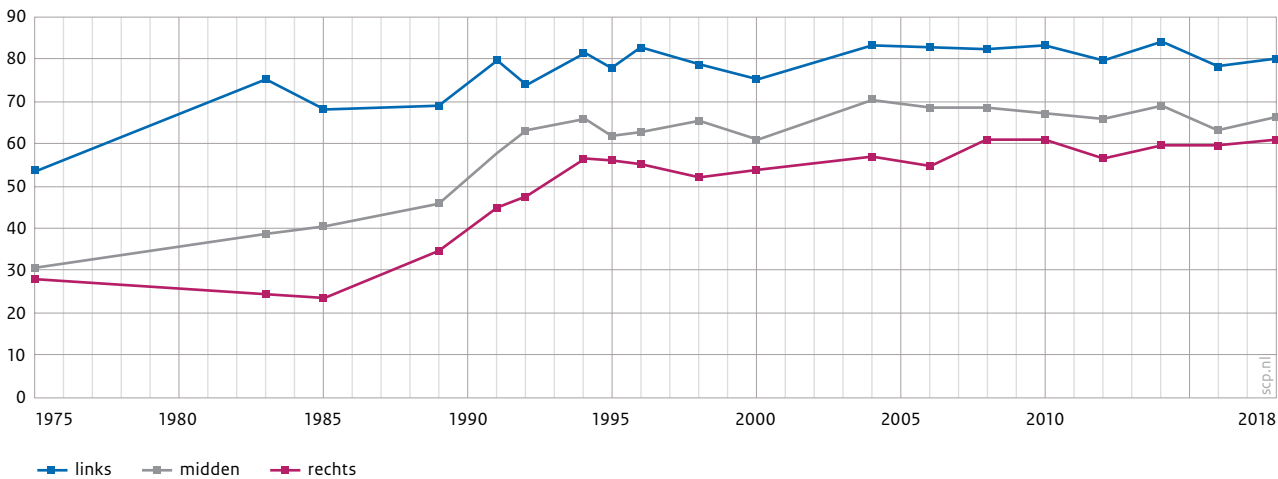
Zelf gaan protesteren is één ding, maar hoe zit het met steun voor protest van anderen? Daarnaar wordt in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland ook gevraagd. Op de vraag in hoeverre men vindt of mensen vrij moeten zijn om gebouwen te bezetten, zegt in 2016/'17 31% dat te steunen (zie tabel 1.9). De steun voor deze vrijheid is daarmee aanzienlijk lager dan de steun om te zeggen en te schrijven wat men wil (66%, ook in tabel 1.9). De steun voor het hinderen van de regering door zitdemonstraties, bijeenkomsten en protestoptochten is veel groter: 69% steunt dat. De steun voor deze vorm van protest tegen de regering is de afgelopen twintig jaar redelijk stabiel, maar lag in 1981 met 42% wel aanzienlijk lager. Net als bij de protestgeneigdheid is de steun voor protest onder mensen die zichzelf links noemen groter dan onder degenen die zichzelf als 'midden' of 'rechts' aanduiden, zij het dat de afstand tussen links en rechts wel kleiner wordt.

17 Voor deze analyses zijn de gegevens van de laatste vier metingen samen genomen. De protestgeneigdheid van aanhangers van SP, PvdA en PVV/FvD wijkt significant af van die van VVD'ers.

18 Deze antwoordoptie was er in de eerder besproken cv-vraag niet.

In het COB hebben we dit kwartaal een soortgelijke vraag naar steun voor protest voorgelegd, maar dan op lokaal niveau. Ook maakten we het 'hinderen' wat pregnanter door te vragen naar steun voor het hinderen van het lokale bestuur door een raadsvergadering te verstoren: 7% keurt dat goed, 51% keurt dat af, 33% zegt dat het afhangt van het besluit

Figuur 1.6 Steun voor protest tegen de regering naar links-rechtsoriëntatie, bevolking van 18+ (tot en met 1985: 18-74 jaar), 1975-2018 (in procenten)^a

a 'Keurt goed' in antwoord op de vraag 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'

Bron: cv 1975-2017/'18

dat voorligt¹⁸ en 8% kan het weinig schelen of geeft geen antwoord. Vrouwen laten het wat vaker van het onderwerp afhangen dan mannen, maar wat vooral opvalt, is het grote verschil naar opleidingsniveau: van de hogeropgeleiden keurt 64% het verstoren van een vergadering af, van de lager- en middelbaar opgeleiden is dat 41% en 43%. Die laatste groepen keuren een verstoring niet vaker goed, maar vinden veel vaker dat het ervan afhangt. Aanhangers van SP, van PVV/FvD en niet-stemmers zijn met respectievelijk 45%, 27% en 19% het minst afkeurend.

Het verschil tussen de cv-vragen (over het hinderen van de regering via zitdemonstraties) en de COB-vraag (over het hinderen van het lokaal bestuur door het verstoren van een raadsvergadering) is erg groot: voor het hinderen van de regering is er veel meer steun dan voor het verstoren van een raadsvergadering. Afgaande op de toelichtingen bij deze vraag komt dat vooral omdat men een verstoring van de vergadering te ver vindt gaan. Mensen vinden dat het getuigt van weinig respect en fatsoen voor een democratisch genomen besluit, dat bovendien weinig constructief is. Protesteren mag, maar daar zijn dan andere middelen voor, zoals demonstreren en het tekenen van petities:

'Er is nooit een goede reden om een raadsvergadering (en daarmee de openbare orde en het democratisch proces) te verstoren, ook al ben je het ergens mee oneens.' (man, 26 jaar, wo)

'De politieke procedures zijn zodanig dat voldoende rekening wordt gehouden met tegengeluiden of andere belangen – moet niet zo zijn dat de luidste roepers de dienst uitmaken.' (vrouw, 40 jaar, wo)

'Er zijn nettere manieren om aandacht te vragen voor de problemen en als niets lukt dan helpt verstoring ook niet.' (man, 61 jaar, mbo)

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.11 Steun voor protest tegen de gemeenteraad naar achtergronden, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)^a

	keurt goed	keurt af	hangt ervan af	kan me weinig schelen/ geen antwoord
allen	7	51	34	8
man	8	57	29	6
vrouw	7	45	39	9
18-34 jaar	7	48	37	9
35-54 jaar	6	45	38	12
≥ 55 jaar	8	58	30	4
lager opgeleid	8	41	41	9
middelbaar opgeleid	7	43	40	10
hoger opgeleid	6	64	24	5

a Antwoord op de vraag 'Stel dat iemand een voorgenomen besluit van de gemeenteraad zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de gemeenteraad bij zijn werk te hinderen door de raadsvergadering te verstoren. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'. Dikgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

Bron: COB 2019/1

De respondenten die we telefonisch benaderden om te vragen naar protestgeneigdheid bleken er eveneens zo over te denken: protesteren vind iedereen prima, maar men vindt over het algemeen dat het netjes moet blijven. Slechts een enkeling zou het begrijpen als er iemand bij de Tweede Kamer een steen door de ruit zou gooien. Ook pessimistische COB-respondenten die we vragen naar hun steun voor het protest van de gele hesjes (zie kader 1.1) blijken terughoudend over al te grove protesten: 'ze moeten de boel niet gaan slopen'.

Degenen die het verstoren van een raadsvergadering wel steunen, zeggen dat dit als laatste toevlucht moet kunnen of dat het past in een traditie van burgerlijke ongehoorzaamheid. Er is een grote groep die vindt dat het afhangt van het voorliggende besluit. Sommigen zeggen dat ze het niet zouden afkeuren als ze het ook oneens zijn met dat waartegen wordt geprotesteerd. Anderen hanteren hier de regel dat verstoren geoorloofd is als het een zaak is die het algemeen belang raakt (en dus niet een individueel belang van degene die verstoort) of een zaak waarin de gemeenteraad overduidelijk het algemeen belang niet meeweegt of onvoldoende heeft geluisterd naar burgers. Weer anderen denken dat sommige besluiten voor individuen zo slecht kunnen uitpakken, dat ze geen andere optie hebben.

'Of iemand een persoonlijke mening ventileert of het belang van een grote groep inwoners wil behartigen. Of die persoon handelt op basis van feiten/kennis of op basis van gevoel.' (vrouw, 48 jaar, hbo)

'Het hangt er niet zozeer van af om wat voor besluit het gaat. Maar ik kan het niet op voorhand goed- of afkeuren. Sommige besluiten doen namelijk veel bij bepaalde mensen. En dan is het misschien wel de enige manier voor hen om nog een beetje gehoord te worden.' (man, 46 jaar, mbo)

'Gemeentes die zonder inspraak van burgers besluiten nemen die hun burgers direct raken (komst AZC's).' (man, 49 jaar, hbo)

Kader 1.1 Steun voor ‘gele hesjes’?

In navolging van de demonstraties van de ‘gele hesjes’ in Frankrijk en België, gaan ook in Nederland vanaf december 2018 mensen met gele hesjes de straat op om te protesteren. Het gaat om kleine aantallen demonstranten,¹⁹ maar de groep krijgt veel media-aandacht. Daarbij valt op dat de gele hesjes geen duidelijk programma hebben: ze zijn boos op alles.²⁰

Dat “boos zijn op alles” herkennen we in het COB bij sommige respondenten die toelichten waarom zij vinden dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland: ze noemen een hele trits problemen om te illustreren wat er fout gaat. Er spreekt een groot gevoel van onrechtvaardigheid uit hun antwoorden, een gevoel van machteloosheid en vaak de nodige boosheid. Wat vinden deze zeer bezorgde COB-respondenten van de gele hesjes? Om dat te exploreren, belden we dit kwartaal een aantal van hen op.²¹

We spraken acht respondenten die zich veel zorgen maken over Nederland. Die groep is natuurlijk niet representatief, maar geeft wel een eerste indruk van hoe men aankijkt tegen het protest van de gele hesjes. Hieronder laten we vijf (ingekorte) antwoorden zien. Daarin vallen twee dingen op. Ten eerste dat het beeld van de gele hesjes sterk wordt bepaald door de Franse gele hesjes en wordt geassocieerd met geweld. Ten tweede dat mensen niet weten wat de gele hesjes in Nederland precies willen, maar er vaak toch wel een vermoeden van hebben (hoge kosten, vluchtelingen, de politiek die niet luistert).

‘Het is in Frankrijk begonnen als protest, eerst tegen de hoge brandstofprijzen en daarna tegen heel veel plannen van de regering. Dat is overgeslagen naar België en Nederland. Maar ik vraag me eigenlijk af of ze in Nederland wel weten waartegen ze protesteren. Volgens mij weten ze het zelf niet: ik hoorde klimaat voorbij komen, pensioenen, de hoge energienota, btw. Ik dacht: ga nou eerst eens nadenken wat je eigenlijk wil. Op zich snap ik het wel, ik heb er ook de balen van, ik roep ook al tijden dat ik door moet werken tot in mijn kist. En ook de zorgen over de hogere btw snap ik. Klimaat is de grootste flauwekul die er is: aan het milieu kun je iets doen, aan het klimaat niet, dat regelt moeder natuur zelf. Ik begrijp hun sentimenten wel, maar ze lopen rond als een kip zonder kop. Om nou te zeggen ‘ik steun het’ ... niet zoals het op dit moment georganiseerd is. Ik vind: Nederland is verrot. Er wordt van alles beslist door de overheid, dingen waarnaar niet gevraagd wordt of wij het willen of kunnen, Brussel toert nog van alles, bijvoorbeeld over pulsvisserij. We moeten samenwerken in Europa, maar dat is iets anders dan samengaan. Dat wordt van bovenaf opgelegd en niemand wil dat. Er is alleen maar lastenverzwaring. Over tien jaar hebben we elke dag een dikke truiendag omdat niemand de verwarming kan betalen. Ik maak me ook zorgen over immigratie. Alles wordt binnengelaten, nu weer de IS-strijders. Als die binnenkomen, leven we in Europa in diepe angst. Daar maak ik me heel veel zorgen om. Ik kan me zo langzamerhand wel voorstellen dat ik ga demonstreren, ja. Ik ben vorig jaar voor het eerst de barricades opgegaan voor de Oostvaardersplassen en daar zet ik me ook nu nog voor in. Ik overweeg zelfs lid te worden van een politieke partij. Niet om naar ledenbijeenkomsten te gaan, maar om te laten weten dat ik het er niet mee eens ben. De gevestigde partijen luisteren niet: handjeklap, gekonkel. Het is tijd voor een frisse wind, een orkaan.’ (vrouw, 48 jaar, hbo)

19 Zie o.a. ANP, 8 december 2018, *Weinig animo voor ‘gele hesjes’ in Den Haag*.

20 Lamyae Aharouay en Maarten Huygen, *Ook in Nederland zijn de gele hesjes héél boos op alles*, in: NRC, 8 december 2018.

21 We selecteerden 13 mensen die zeer pessimistisch zijn over Nederland en zich in hun toelichtingen, net als de gele hesjes, niet beperken tot één punt van zorg, maar een hele rij problemen noemen. We stelden de volgende vragen: ‘De afgelopen maanden is er in de media veel aandacht geweest voor het protest van ‘de gele hesjes’ in Frankrijk, België en ook in Nederland. 1) Heeft u gehoord over het protest van gele hesjes in Nederland? Weet u waarvoor of waartegen zij demonstreren? 2) Wat vindt u hiervan? Snapt u waarom zij de straat op gaan? Steunt u hun protest? Waarom wel of niet? 3) U heeft in onze enquête aangegeven dat u vindt dat het duidelijk de verkeerde kant op gaat met Nederland en u noemde daarbij een heel aantal zaken waarover u zich zorgen maakt. Overweegt u weleens om ook te gaan protesteren? Kunt u zich voorstellen dat u zou deelnemen aan een protest van de gele hesjes? Waarom wel of niet? Wat zou er moeten gebeuren voordat u mee zou doen? Of zou u iets anders doen om uw mening kenbaar te maken? Wat?’

Hoe gaat het met Nederland?

‘Ik heb van de gele hesjes gehoord. Waarvoor of waartegen ze protesteren? Het is al een tijdje terug, ik weet niet meer waar het over ging. Het begon serieus, maar het werd wat agressiever in Frankrijk. Van de Nederlandse beweging weet ik niets. Ik maak me zorgen over Nederland: te veel belastingen, voedselbanken, immigratie loopt uit de hand vind ik. Ziektekosten worden duurder en iedereen die binnenkomt krijgt van alles, de verhoudingen zijn zoek. Ik heb er persoonlijk geen last van, maar ik snap anderen wel. Ik ben niet zo’n protesteerder, maar het houdt wel een keer op. Ik kan me voorstellen dat er mensen zijn die wel gaan protesteren. Je gaat pas de straat op als je er zelf last van krijgt.’ (man, 48 jaar, mbo)

‘Het is in Frankrijk begonnen tegen de brandstofprijzen en daarna uitgebreid naar andere kwesties. Het is in Nederland ook heel mondjesmaat begonnen. Ik weet nog niet goed welke stroming het is eigenlijk. Wat vind ik ervan? Tja, ik vind het lastig ... de maatschappij komt steeds meer tegenover elkaar te staan, ook in de politiek, en dan komen dit soort splintergroeperingen op. Ik veroordeel het niet, ik snap het ook wel. Macron is in Frankrijk bezig een oplossing te zoeken. Je ziet in Nederland ook dat de energierekening voor veel maatschappelijke onrust zorgt. Ik kan eigenlijk niet goed beoordelen waar de gele hesjes in Nederland voor staan. Ik snap ze wel, ook al is het doel niet helemaal duidelijk. Steun ik ze, tja, ik ben zelf niet zo van de barricades, dat moet de politiek oplossen. Zij kunnen alle lagen van de bevolking vertegenwoordigen. Als ik het heb over mezelf dan denk ik: ik woon prettig in Nederland, we zijn één van de meest welvarende landen en dan denk ik: hebben we het wel zo slecht?’ (man, 49 jaar, hbo)

‘Ik heb erover gehoord, maar ik heb me er niet echt mee beziggehouden. Ik snap wel waarom ze de straat opgaan. Het loopt hier gewoon niet zo lekker en als iemand dan wat doet, kan ik dat wel waarderen. Wat loopt er hier wel nog lekker? Ik denk dat ze ook demonstreren tegen asielzoekers en dergelijke. Ik steun het stilzweigend. U overvalt me hier nogal mee eigenlijk. Voor mijn gevoel heeft demonstreren geen zin: armen worden armer en rijken rijker, als Nederlander word je aangepakt. Zieken, gehandicapten en ouderen kunnen geen kant meer uit. En dat allemaal door meneer Rutte en consorten. Ik loop niet mee omdat ik dat op dit moment persoonlijk niet kan. In algemene zin vind ik het moeilijk om me in te zetten voor iets waarvan ik van te voren al het idee heb dat het verspilde moeite is. Ik steun ze wel, ik begrijp ze ook, maar om zelf mee te doen, dan zou ik licht aan het eind van de tunnel moeten zien en dat zie ik niet. Wij hebben persoonlijk veel tegenslag, ook door de regering, het is hier niet goed geregeld. Wij krijgen geen hulp en anderen mensen met een bepaalde instelling krijgen alles gedaan. Ik denk niet dat protesteren zin heeft zolang bepaalde partijen aan de macht blijven.’ (vrouw, 58 jaar, mbo)

‘Het is niet helemaal duidelijk waarvoor of waartegen de gehele hesjes demonstreren, want ze hebben geen unanieme stem. De een protesteert hier tegen en de ander daar tegen. Het gaat er eigenlijk globaal om dat ze protesteren tegen alles wat duurder geworden is. Ik snap waarom ze de straat opgaan, maar ik snap de gevolgen ervan niet. Dat je protesteert prima, maar dat je midden op de snelweg gaat demonstreren waardoor je anderen in gevaar brengt dat snap ik niet. Dat zie je in Frankrijk, maar in Limburg is dat ook gebeurd, daar is iemand doodgereden [*dat was in België, red*]. Dat ze protesteren prima, maar maak het andere mensen niet lastig, want dan ga je je doel voorbij. Ik steun waarvoor ze demonstreren zeer zeker, absoluut. Ik ben fysiek niet in staat om zelf te gaan demonstreren, maar anders zou ik dat wel willen doen. Ik zou niet meedoen met ongecontroleerde protesten. De snelweg op of dat er extremisten bij komen die de boel kort en klein gaan slaan, dat zie ik absoluut niet zitten. Ik zou zeker meedoen met een nette betoging, als ik dat fysiek zou kunnen.’ (vrouw, 63 jaar, hbo)

Tabel 1.12 Opvattingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18+, 2008-2019/1 (in procenten)^a

		2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2018/3	2018/4	2019/1
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	32	34	31	32	36	34
	eens	40	37	40	37	39	38
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	28	25	26	25	27	26
	eens	40	43	43	44	43	44
Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.	oneens			57	57	59	58
	eens			13	13	12	15
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.	oneens	16	22	24	20	17	20
	eens	47	44	41	47	53	53
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.	oneens		18	15	16	19	21
	eens		50	56	51	46	46
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	oneens	42	41	38	42	47	46
	eens	17	22	25	20	20	18

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd.

Bron: COB 2008/1-2019/1

Globaliseringskwesties

De meningen over de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten zijn verdeeld: 38% is het daarmee eens, 34% oneens en 28% neemt een middenpositie in of weet het niet (zie tabel 1.12). Dat verschillende culturen winst zijn voor de samenleving vindt een grote groep (44%) wel, maar een aanzienlijke groep (26%) is het hiermee niet eens. Meer eensgezindheid is er over het opnemen van extra vluchtelingen: slechts 15% vindt dat een goed idee; 58% vindt dat geen goed idee.

De groep die het lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt, is met 53% aanzienlijk groter dan de groep die dat niet vindt (20%). Wel blijft een grote groep (dit kwartaal 46%) van mening dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan Europa. 18% zegt dat open grenzen nadelig zijn voor mensen zoals zij, 46% vindt dat niet.

De opvattingen over deze zogenoemde 'globaliseringskwesties' zijn redelijk stabiel. Ten opzichte van vorig kwartaal zijn er geen veranderingen. Kijken we over de iets langere termijn, dan zien we dat de steun voor de EU na eind 2015 geleidelijk is gestegen. Daarmee ligt de steun voor de EU een klein halfjaar voor de verkiezingen van het Europees Parlement hoger dan een halfjaar voor de EP-verkiezingen van 2014.

2 Tegenstellingen en polarisatie

Kernpunten

- Nederlanders zien veel spanning en conflict tussen mensen zonder en met een migratieachtergrond ('etnische groepen', 'allochtonen en autochtonen'). Deze spanning springt eruit bij vergelijking van groepen in Nederland en Nederland valt ermee op in de EU.
- Een grote tegenstelling zien Nederlanders echter vaker tussen arme en rijke mensen (dit kwartaal 76%). Hier komen 'allochtonen en autochtonen' en lager- en hogeropgeleiden op de tweede plaats (beide 66%).
- Ongeveer driekwart is het eens met de stelling dat in ons land de meningsverschillen steeds groter worden. Mensen noemen de mentaliteit, de media en de multiculturele samenleving als oorzaken daarvan.
- Ongeveer de helft is het eens met de stelling dat er in het geval van het vluchtelingenvraagstuk een sterke druk bestaat om partij te kiezen. In enquêtes nemen mensen echter wel vaak tussenposities in.
- Bijna driekwart is het eens met de stelling dat internet en sociale media tegenstellingen tussen mensen vergroten, ongeveer de helft is het eens met de stelling dat de traditionele media dat doen. Jongeren zijn het vaker met de stellingen eens dan ouderen.
- De ontwikkeling van opvattingen over een aantal politieke kwesties in bevolkingsenquêtes laat over de hele linie geen toenemende meningsverschillen zien. De afgelopen tien jaar zijn we het wel minder eens geworden over de wenselijkheid van het EU-lidmaatschap, de globalisering en directe zeggenschap van burgers.
- In vergelijking met de jaren zeventig zijn we mensen ook niet meer gaan 'haten' vanwege hun standpunten.

Er zijn zorgen over tegenstellingen, spanningen, conflicten en polarisatie tussen groepen in de samenleving. Ter illustratie volgt hier een aantal citaten waarin deze woorden voorkomen. Het zijn motiveringen die respondenten het afgelopen jaar in ons onderzoek gaven om uit te leggen waarom ze het meer de verkeerde kant op vonden gaan met ons land:¹

'Er is sprake van meerdere vormen van polarisatie onder de bevolking. Arm tegenover rijk, en met name autochtoon tegenover allochtoon. Dit baart mij zorgen, zeker in relatie tot dezelfde tendens op wereldwijd niveau.' (man, 31 jaar, havo/vwo, kwartaal 2018/4)

'Meer buitenlanders binnenhalen, waardoor je nog meer extreme tegenstellingen krijgt. Alles wat wij normaal vinden, vinden zij weer een vorm van racisme.' (man, 40 jaar, mbo, kwartaal 2018/1)

'Minder aandacht voor elkaar, minder tolerantie, grotere tegenstellingen in financiële situaties (arm, rijk). Meer agressie tussen bevolkingsgroepen (geloof, kleur, geaardheid).' (vrouw, 46 jaar, hbo, kwartaal 2018/3)

'Polarisatie als gevolg van minder tolerantie ten aanzien van niet-Nederlanders en Nederlanders van niet-westerse komaf ...' (man, 51 jaar, havo/vwo, kwartaal 2018/1)

¹ Dergelijke motiveringen zijn dit kwartaal ruimer voorhanden, maar dat zou wel eens kunnen komen doordat we eerder in de enquête van dit kwartaal vragen stelden over tegenstellingen en conflicten.

Eerder gingen we in op de angst voor (toenemende) maatschappelijke tegenstellingen en conflicten als element van het maatschappelijke onbehagen (COB 2017|1: 29 e.v.) en als zorg over het samenleven

(COB 2018|3: 29 e.v.). In dit hoofdstuk onderzoeken we eerst welke sociale tegenstellingen men ziet en daarna hoe polarisatie in de politiek en publieke opinie wordt ervaren en of we feitelijk meer tegenover elkaar komen te staan in opvattingen over samenleving en politiek.

Maatschappelijke tegenstellingen, spanningen en conflicten

In het volgende kijken we naar antwoorden op enquêtevragen naar opvattingen over tegenstellingen, spanningen en conflicten tussen groepen in de samenleving. Die woorden zijn verwant, maar zoals zal blijken, leiden ze tot verschillende oordelen over hoe groepen tegenover elkaar staan.

We beginnen met Nederland in Europees perspectief aan de hand van vragen naar ervaren *spanningen*. Hoe spanningsvol zien Nederlanders hun samenleving in vergelijking met andere Europeanen en springen er bepaalde spanningen uit?

Etniciteit belangrijker dan inkomen als bron van spanningen

De meest recente gegevens daarover komen uit een EU-brede enquête van Eurofound in 2016.² In tabel 2.1 staan in de linkerkolom de groepen waarnaar werd gevraagd. In de vetgedrukte kolom staat het percentage Nederlanders dat in 2016 veel spanningen tussen de groepen ziet en ter vergelijking staan er ook de percentages voor drie buurlanden en de hele EU en de percentages voor Nederland bij eerdere metingen.³

Verreweg de meeste spanningen signaleren Nederlanders in 2016 tussen etnische groepen, gevolgd door die tussen religieuze groepen (waarschijnlijk deels met overlappende associaties voor verschillen tussen autochtone Nederlanders en mensen met een migratieachtergrond). Ook in eerdere jaren werden in Nederland de spanningen tussen etnische groepen het grootst geacht. In onze buurlanden en de hele EU staan etnische en religieuze verschillen min of meer op een gedeelde eerste plaats. In ons land staan spanningen tussen groepen met verschillende seksuele oriëntaties ('geaardheden') op een opmerkelijke derde plaats: hoger dan vijf jaar eerder, hoger dan elders en waarschijnlijk ook hoger dan veel Nederlanders vanuit het zelfbeeld van een liberaal en tolerant land zouden vermoeden. Mogelijk had juist vanuit een hoog niveau van acceptie in 2016 de maatschappelijke aandacht voor ervaringen met antihomogeweld een grote impact.⁴

In figuur 2.1 lichten we voor een vergelijking met alle EU-landen voor 2016 twee waargenomen spanningen eruit, namelijk die tussen arme en rijke mensen en tussen etnische groepen. In Denemarken zien de minste mensen grote spanningen tussen arm en rijk (6%), in Hongarije de meeste (58%). Bij etnische groepen varieert het aandeel dat veel spanningen ziet van 19% in Letland en Litouwen tot 54% in België, Italië en Tsjechië. Nadere analyse leert dat er meer sociaaleconomische spanningen worden ervaren in een land naarmate er meer neerwaartse sociale mobiliteit is, en dat er in een land meer etnische spanningen worden

2 Eurofound (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions), *Social cohesion and well-being in Europe*. Luxemburg: Publication Office of the European Union, 2018.

3 Onder tabel 2.1 staat de letterlijke vraagstelling in Nederland. In de Engelstalige moedervragenlijst is alleen sprake van 'tensions' en op de Duitse lijst alleen van 'Spannungen' en op de Vlaamse lijst alleen van 'wrijving'. Zo'n verschil in woordgebruik kan uitmaken voor de antwoorden. Wrijving klinkt wat minder bedreigend dan spanningen en zal daarom waarschijnlijk eerder worden geconstateerd. Afhankelijkheid van vertalingen is een reden om voorzichtig te zijn met het constateren van landenverschillen op basis van een enkele meting. Relatieve verschillen (tussen welke groepen ziet men meer of minder spanning/wrijving dan tussen andere) en veranderingen in de tijd kan men stelliger signaleren.

4 Lisette Kuyper, *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.

Tabel 2.1 Ervaren spanningen tussen bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, Nederland 2007-2016 en EU 2016 (in procenten)^a

	Nederland eerder			2016				
	2003	2007	2011	Nederland	DE	BE	UK	EU
verschillende etnische groeperingen	61	58	48	52	42	54	41	40
verschillende religieuze groeperingen	.	40	36	29	44	52	38	37
personen met verschillende seksuele geaardheden	.	.	14	22	13	15	12	20
management en werknemers	23	19	23	16	26	30	22	25
arme en rijke mensen	24	12	20	15	29	34	28	28
ouderen en jongeren	19	13	11	8	9	12	12	11
mannen en vrouwen	9	6	6	5	7	11	7	9

a 'In alle landen zijn er wel eens spanningen tussen sociale groepen. Hoe groot is, volgens u, in [land] de wrijving tussen de volgende groepen?' Antwoordmogelijkheden 'veel spanningen', 'enige spanningen', 'geen spanningen' en 'weet niet' en registratie van spontane weigeringen. Vermeld zijn de percentages 'veel' in plaats van 'enige' en 'geen' spanningen. De groepstegenstellingen staan in volgorde van afnemende spanning in Nederland in 2016. Zie voor de landencodes figuur 2.1, pag. 33.

Bron: European Quality of Life Survey 2003-2016 (www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey)

ervaren naarmate het aandeel hogeropgeleiden er lager is, het aandeel asielzoekers hoger en de verzorgingsstaat meer ontwikkeld is (meer inkomensgelijkheid en meer publieke voorzieningen).⁵

Nederland neemt extreme posities in op de twee metingen, maar de Nederlandse combinatie van weinig ervaren sociaaleconomische en veel ervaren etnische spanningen is wel opmerkelijk.

Arm versus rijk is de grootste tegenstelling

In het COB en eerder in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (CV) vragen we zo nu en dan naar de mate waarin men tegenstellingen ziet tussen bevolkingsgroepen. Dit kwartaal voegden we aan de al langer voorgelegde acht paren sociaaldemografische en sociaaleconomische vergelijkingen een negende toe: mensen met verschillende politieke opvattingen.⁶

Dit kwartaal en met een enkele uitzondering ook in alle voorafgaande metingen zien Nederlanders het vaakst een grote tegenstelling tussen arme en rijke mensen. Daarop volgen de tegenstellingen tussen hoger- en lageropgeleiden, tussen allochtonen en autochtonen⁷ en tussen werkenden en werklozen. Daarna komt de nieuwe tegenstelling van mensen met verschillende politieke opvattingen, gevolgd door jongeren en ouderen, de sociaaleconomische tegenstellingen en tot slot vrouwen en mannen. Een kwart van de bevolking ziet een grote tegenstelling tussen de seksen en hier is sprake van een stijgende trend sinds 2010.

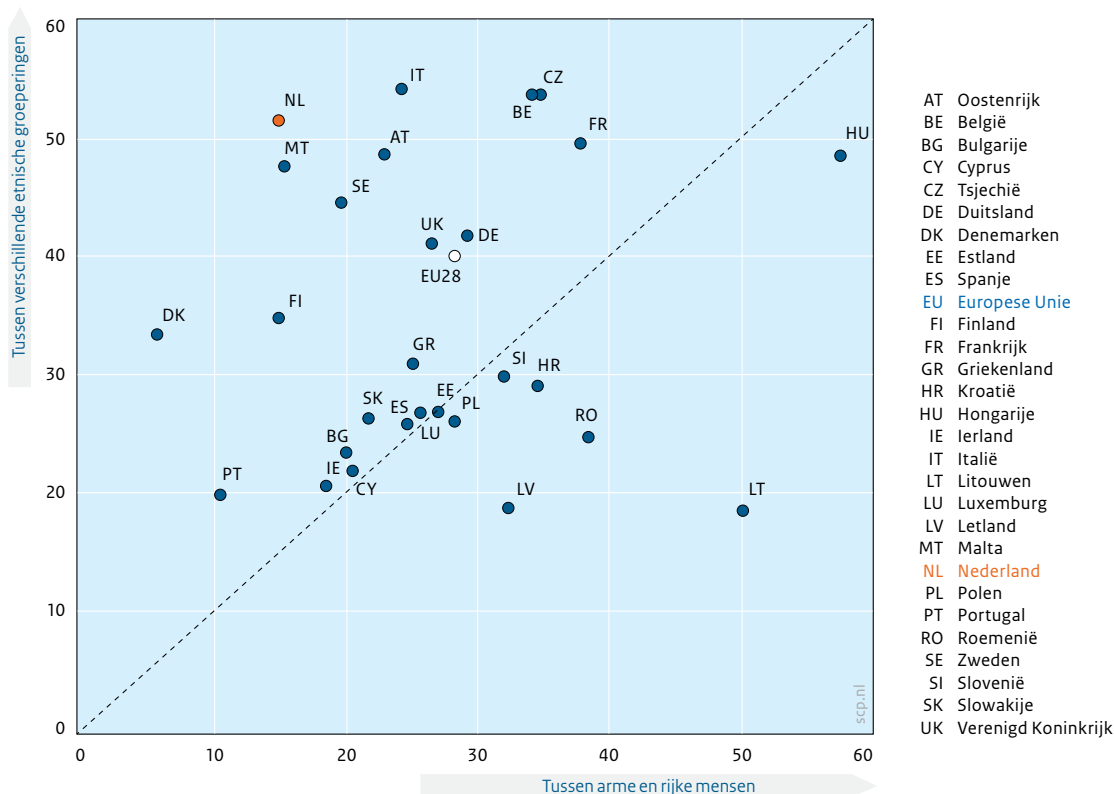
Voor de acht tegenstellingen die in alle COB-metingen zijn gevraagd, staat onderin de tabel het gemiddelde percentage mensen dat de tegenstellingen groot vindt en het percentage mensen dat minstens zeven van de acht tegenstellingen groot vindt. Deze cijfers zeggen iets over de verspreiding van wat de Vlaamse socioloog Bram Spruyt betitelde als

5 Eurofound (noot 2), p. 25 e.v. Voor dat laatste verband wordt 'welfare chauvinism' als verklaring gesuggereerd: het willen behouden van de voordelen van de verzorgingsstaat voor de eigen groep c.q. de mensen die daar al langer belastingen en premies voor hebben betaald.

6 Dat deden we aan het einde van het rijtje in de vragenlijst, maar in tabel 2.2 zijn de tegenstellingen geplaatst in volgorde van afnemend belang in de publieke opinie in dit kwartaal.

7 Voor de vergelijking in de tijd houden we de term 'allochtonen' nog even aan in de vragenlijst en daarom ook in de rapportage.

Figuur 2.1 Ervaren spanningen tussen bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2016 (in procenten)^a

a Zie toelichting tabel 2.1.

Bron: European Quality of Life Survey 2016 (www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey)

Tabel 2.2 Ervaren grote sociale tegenstellingen, bevolking van 18+, 1987-2019/1 (in procenten)^a

	1987	2006	2008/'9	2010	2012	2015	2017	2019
arme mensen en rijke mensen	78	79	72	72	64	75	77	76
lageropgeleiden en hogeropgeleiden	.	.	.	61	65	66	70	66
allochtonen en autochtonen	.	.	66	67	58	63	66	66
werklozen en mensen die werk hebben	48	63	63	60	60	66	64	59
mensen met verschillende politieke opvattingen	54
jongeren en ouderen	37	60	59	51	49	48	55	51
werkgevers en werknemers	68	57	52	48	47	53	53	49
de arbeidersklasse en de middenklasse	22	33	32	28	29	36	36	36
vrouwen en mannen	.	.	.	14	16	18	21	24
gemiddeld over de acht gemeenschappelijke tegenstellingen van alle COB-kwartalen	.	.	.	50	49	53	55	53
percentage dat minstens zeven van deze acht tegenstellingen groot vindt	.	.	.	11	12	16	17	18

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen.' Vermeld zijn de percentages 'zeer groot' en 'groot' in plaats van 'niet zo groot', 'helemaal geen tegenstelling' en 'ik weet het niet'. Gesorteerd naar grootte in 2019.

Bron: cv 1987, 2006, 2008/'9, COB 2010/1, 2012/4, 2015/4, 2017/1 en 2019/1

Tabel 2.3 Ervaren grote sociale tegenstellingen en conflicten, bevolking van 18+, 2012/4 en 2019/1 (in procenten)^a

	(zeer) grote tegenstelling		(zeer) groot conflict		zeer grote tegenstelling		zeer groot conflict	
	2012	2019	2012	2019	2012	2019	2012	2019
arme mensen en rijke mensen	64	76	34	51	13	20	6	14
lageropgeleiden en hogeropgeleiden	65	66	35	45	9	15	5	6
allochtonen en autochtonen	58	66	57	69	9	12	12	17
werklozen en mensen die werk hebben	60	59	37	51	7	12	7	11
mensen met verschillende politieke opvattingen	.	54	.	56	.	14	.	15
jongeren en ouderen	49	51	30	36	8	9	5	8
werkgevers en werknemers	47	49	34	40	10	10	5	6
de arbeidersklasse en de middenklasse	29	36	20	31	4	7	3	7
vrouwen en mannen	16	24	10	20	1	4	2	4
gemiddeld over de acht gemeenschappelijke tegenstellingen/conflicten	49	53	32	43	8	11	6	9

a Zie voor de vraag over tegenstellingen tabel 2.2. De vraag over de mate van conflict is als volgt: 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in conflict met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u in ons land het conflict tussen deze twee groepen zijn?' Vermeld zijn weer de percentages 'zeer groot' en 'groot' samen (zoals in tabel 2.2) en nu ook de percentages van alleen het antwoord 'zeer groot'. In beide kwartalen werd de helft van de respondenten naar tegenstellingen gevraagd en de helft van de respondenten naar conflicten.

Bron: COB 2012/4 en 2019/1

'conflictdenken'.⁸ Hij duidt dat denken als een uitdrukking van maatschappelijk onbehagen. In het gemiddelde 'conflictdenken' zien we van 2010 tot 2019 geen trend, maar er is wel een significante toename van het aandeel mensen dat veel grote tegenstellingen ziet en die groep is een stuk pessimistischer over de ontwikkeling van Nederland.⁹

In 2012 en in dit kwartaal vroegen we de helft van de respondenten niet naar tegenstellingen, maar naar *conflicten*. In tabel 2.3 staan de antwoorden op beide vragen: de percentages mensen die zeer grote of grote tegenstellingen of conflicten zien (voor tegenstellingen overlappend met tabel 2.2) en percentages die alleen zeer grote tegenstellingen en conflicten zien. Zowel in 2012 als nu ziet men over de hele linie vaker grote tegenstellingen dan grote conflicten en ook iets vaker zeer grote tegenstellingen dan zeer grote conflicten. De verhoudingen verschillen echter wel. Bij armen en rijken, hoger- en lageropgeleiden en jongeren en ouderen signaleert men veel vaker een tegenstelling dan een conflict, maar bij mensen met verschillende politieke opvattingen en bij allochtonen en autochtonen constateert men net zo makkelijk grote conflicten als grote tegenstellingen. Dit kwartaal zien mensen tussen allochtonen en autochtonen zelfs vaker zeer grote conflicten (17%) dan zeer grote tegenstellingen (12%).

Samenvattend zien mensen het meest een tegenstelling tussen arm en rijk en het meest een conflict (tabel 2.3) of de meeste spanning (tabel 2.1) tussen mensen met en zonder migratieachtergrond.¹⁰

- 8 Bram Spruyt, Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 79-100). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij stelt dat het gevoel dat er veel tegenstellingen zijn een aanwijzing is voor maatschappelijk onbehagen.
- 9 Van 11% van de respondenten in 2010 naar 18% in 2019. Nadere analyse leert dat in de samengenomen COB-kwartalen van tabel 2.2 30% van deze groep het duidelijk de verkeerde kant op ziet gaan met Nederland; bij de mensen die minder vaak grote tegenstellingen zien is dat 12%.
- 10 Dat geldt ook als naar 'wrijving' wordt gevraagd. Zie Mérove Gijsberts, Cok Vrooman en Jeroen Boelhouwer, *Verschil in Nederland: een introductie*, in: Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland – Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014: 22.

Men (h)erkent ook makkelijker een sociale tegenstelling dan een sociaal conflict en dat zal te maken hebben met verschillende associaties bij de woorden. Een tegenstelling hoeft niet veel meer te zijn dan een groot verschil of grote afstand. Bij een conflict manifesteert de tegenstelling zich in onrust en (dreigende) confrontaties.

Politieke tegenstellingen

Een paar weken na de enquête hebben we gebeld met respondenten die een (zeer) grote tegenstelling of (zeer) groot conflict zagen tussen ‘mensen met verschillende politieke opvattingen’. Hiermee wilden we meer inzicht krijgen in de ideeën die een rol spelen bij de ervaring van deze mensen. Hoewel het voor de cijfers van tabel 2.3 niet uitmaakte of het om tegenstellingen of conflicten ging, gingen die gesprekken als vanzelf meer over tegenstellingen dan over conflicten. Mensen hadden het zowel over verhitte controverses in de publieke sfeer en achterliggende verschillen in waarden als over wrijving tussen bevolkingsgroepen en tussen politici. Daarnaast hadden ze het ook over de respectloze manier waarop mensen zich uiten en met elkaar praten (kader 2.1). Er komen dus veel onderwerpen aan bod als we in de telefoongesprekken vragen naar ‘mensen met verschillende politieke opvattingen’. Als we telefonisch het hele rijtje tegenstellingen en conflicten hadden voorgelegd, was men waarschijnlijk specifiek op het politieke van de tegenstelling of het conflict ingegaan.

Kader 2.1 Politieke tegenstellingen en conflicten

Om overwegingen te achterhalen bij de beantwoording van de nieuwe vraag naar de tegenstelling of het conflict tussen ‘mensen met verschillende politieke opvattingen’ hebben we negentien mensen gebeld die in de enquête hadden aangegeven deze tegenstelling of dit conflict (zeer) groot te vinden. Op de vragenlijst was het de laatste vraag in een serie waar al het nodige aan de orde kwam. Nu is het een plotseling onderwerp in een onaangekondigd telefoongesprek en dat verklaart wellicht dat een aantal mensen over maatschappelijke tegenstellingen in het algemeen begint. Dan spelen tegenstellingen van de multiculturele samenleving, tussen migranten en gevestigden of over kwesties als vluchtelingen, Zwarte Piet en het klimaat. Het zijn dezelfde onderwerpen als die naar voren komen als mensen zelf de grootste tegenstelling of het grootste conflict omschrijven (zie hoofdtekst). Als oorzaken noemen zij brede culturele veranderingen (mentaliteit, ik-cultuur, verminderde sociale controle op uitingen) en (sociale) media en de gevolgen van nepnieuws.

Toegespitst op de politiek gaat het om de tegenstelling tussen links en rechts of om tegenstellingen waarvoor partijen symbool staan. Aan de ene kant staat dan altijd de pvv (soms met FvD) en aan de andere kant de rest of DENK of SP en GL, maar de respondenten noemen ook de PvdD, SGP en VVD. Met de partijnamen doelen mensen op zowel tegenstellingen in de politiek (met name de Tweede Kamer) als tussen de aanhangers in de samenleving. En daartussen leggen ze soms een link met opmerkingen over politici die polariseren of in ieder geval niet het goede voorbeeld geven voor een respectvolle discussie.

Gevraagd naar de ontwikkelingen en toekomstverwachtingen zegt een enkeling dat het iets is van conflictueuze onderwerpen van de laatste tijd of dat het komt door electorale profileringsdrang en na de verkiezingen ook weer minder kan worden, maar opvallend vaak kiezen mensen voor een combinatie: het is van alle tijden én het is erger geworden en zal waarschijnlijk nog erger worden.

Ter illustratie iets gestileerde stukken uit interviews, het eerste met een 51-jarige vrouw (hbo):

Tegenstellingen en polarisatie

'[Waarom denkt u als u aangeeft dat het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen zeer groot is?] Vooral het links-en-rechtsdenken en dat wordt ook steeds erger, heb ik het idee. Men reageert ook steeds agressiever naar elkaar toe. Er is bijna geen gesprek meer te voeren. Ze denken allebei dat ze gelijk hebben en doen daar alles voor en dat maakt dat ik denk dat die tegenstelling steeds groter wordt. [Is dat iets in de politiek of in het dagelijks leven?] Dat zie je in het dagelijks leven en in de politiek zie je het ook op het moment. Er valt bijna geen goed gesprek meer met elkaar te voeren. Kijk naar Wilders, die gewoon ra..., ja eh geen politieke taal gebruikt, zeg maar. En daar wordt het niet beter van. [Is het iets nieuws voor uw gevoel?] Het is erin geslopen, denk ik, maar de laatste jaren gaat het wel heel hard. [En hoe komt dat?] Nou ik denk dat ook social media daar wel debet aan zijn. Iedereen kan maar ongezoeten zijn mening geven zonder dat er een nuance wordt aangebracht en ja, het gaat steeds harder tegen hard en ja, ik denk dat mensen niet meer worden teruggefloten ook. [En hoe denkt u dat het verder gaat?] Nou, ik mag hopen dat het een keertje stopt, maar ik denk nu nog niet. Ik denk dat het eerst nog een graadje erger wordt voor men hopelijk een keer tot inkeer komt.'

Het tweede interview met een 54-jarige vrouw (vmbo/mavo):

'[Waarom denkt u als u aangeeft dat het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen zeer groot is?] Nou, wij zijn Nederlanders om het zo maar te zeggen en alle multiculti's hoeven zich niet aan te passen, wij moeten ons aanpassen aan de multiculti's. En daar stoor ik me enorm aan. [En hoe speelt dat in de politiek?] Ja, hoe speelt dat. Nou, neem bijvoorbeeld dat kinderpardon. Ik vind het heel erg als ouders met die kinderen hier komen en die wonen hier al tien jaar, dat ze dan uitgezet worden. Maar eh op een gegeven ogenblik is het hier wel helemaal vol en ik vind dat dan de politiek moet zeggen: Ja, maar hé, als jullie helemaal geen kans maken, dan gaan jullie gewoon terug. Einde, einde. Vanaf het begin dat ze binnenkomen moet er al duidelijkheid aan die mensen worden gegeven in plaats van dat maar overal geplaatst worden en dan, hoe heet dat, nou ja, kom maar binnen en doe je ding en ga hier maar lekker zitten wachten. Ik bedoel, mijn kinderen willen een huis maar die krijgen dus geen huis omdat er andere mensen voorgaan. En dat stoort me enorm. [Is het iets van de laatste tijd?] Nee, dat is al lang zo, dat vind ik al lang, maar het wordt wel erger. [En wat verwacht u?] Dat het alleen maar erger wordt. Ja. (lacht) [Dat is een somber beeld, maar u lacht erbij.] Ja, wat moet ik anders, ik kan moeilijk gaan zitten janken daarom want ik kan er toch niks aan veranderen. [U ziet geen enkele mogelijkheid voor verbetering, dat we op een gegeven ogenblik tot betere afspraken komen?] Ja, was dat maar zo. Was dat maar zo. Kijk, het is zo, dat mag u gerust weten, ik heb op de pvv gestemd. De pvv was een van de grotere partijen bij de laatste verkiezingen, maar geen enkele andere partij wil met de pvv regeren. Wat gebeurt er dan? Ondanks dat hij een grote partij is, wordt hij eruit getrapt. Nou, dat vind ik dus geen politieke correctheid ... Iedereen is bang van hem en dus willen ze niet met hem regeren. Ik vind het ook heel jammer dat Fortuyn toen overleden is. Want dan was het heel anders geweest hier in Nederland. Dus, ik ben van mening dat ze, dat het nog wel erger gaat worden als de regering blijft zoals ze nu is. [Helder, het helpt ons enorm om van mensen te horen waarom ze de antwoorden geven die ze geven.] Nou, geen probleem hoor, ik vind het wel fijn dat u daarover terugbelt.'

Bij tegenstellingen gaat het vooral om groepen, bij conflicten om kwesties

Tot zover opvattingen over door ons voorgelegde mogelijke tegenstellingen en conflicten. Waar komen mensen zelf mee als ze de grootste maatschappelijke tegenstellingen of conflicten moeten beschrijven? We verzochten een deel van de respondenten dat te doen nadat ze hadden gereageerd op het rijtje in tabel 2.3.¹¹ In de eigen antwoorden putten zij dan ook uit dat rijtje, vooral als we vragen naar de grootste tegenstelling. Dan schrijven ze het meest over ‘arm’ en ‘rijk’ (21% van de mensen die de grootste tegenstelling beschrijven, gebruikt deze woorden tegen 6% van de mensen over het grootste conflict). Verwante eigen formuleringen gaan onder andere over ‘groot kapitaal en de gewone mens’, ‘graaiers en werknemers’ en ‘minima en managers’. Daarnaast schrijft men vaak over ‘allochtonen’ en ‘autochtonen’ (11% als grootste tegenstelling en 7% als grootste conflict) en minder frequent over opleidingsgroepen en jong en oud en soms over mannen en vrouwen. Niet in ons rijtje, maar ook een paar keer genoemd, is (Rand)stad versus de rest, het platteland of dorpen.

Politieke tegenstellingen komen op allerlei manieren aan bod: de kloof tussen de politiek en de bevolking en tegenstellingen in de politiek, zoals de tegenstelling tussen (extreem) links en (extreem) rechts of tussen gematigde en extreme partijen. Ook verwijst men naar politieke en maatschappelijke controverses: Zwarte Piet, vluchtelingen, migratie, klimaat, kinderpardon en pensioendiscussie. Soms noemen mensen alleen de kwestie, soms geven ze expliciet aan dat de kwestie polariserend en splitsend werkt en soms benoemen ze de fout geachte kant van de tegenstelling (‘alle onderwerpen die je als de stokpaardjes van het populisme kunt zien’; ‘een groep beroepsgekwetsten die te pas en te onpas roepen dat iedereen die het niet met ze eens is, een racist, seksist of andere “ist” is’). Goed en fout is ook de kern van beschrijvingen van tegenstellingen of conflicten tussen redelijke, welwillende en normale mensen enerzijds en onredelijke, onwelwillende en rare mensen anderzijds: ‘schreeuwers en gematigden’, ‘de mensen met een grote bek en de mensen die weten waar ze het over hebben’, ‘mensen die respectvol met elkaar omgaan en mensen die dat niet doen’, ‘tokkies en weldenkende mensen’ en, waarschijnlijk ook zo bedoeld, ‘mensen met tattoos en mensen zonder tattoos’. De open vraag geeft ook aanleiding tot reflecties op tegenstellingen en conflicten als zodanig:

‘Ik zou niet weten welke tegenstelling het grootst is, maar ik merk wel dat de meest extreme meningen het grootste platform krijgen en er vaak weinig ruimte is voor nuance en het voeren van een normaal gesprek om nader tot elkaar te komen. Het is niet erg om het ergens mee oneens te zijn, maar alles moet met respect voor elkaar gebeuren. In die zin vind ik misschien wel de tegenstelling tussen de genuanceerde en de extreme meningen het grootst vandaag de dag.’ (man, 23 jaar, wo)

‘Het grootste conflict is mijns inziens dat mensen in Nederland niet echt naar elkaar luisteren en daardoor, waar ze eigenlijk vrij dicht bij elkaar

11 Van de 372 respondenten die we vroegen ‘Wat is in uw eigen woorden de grootste tegenstelling in Nederland en kunt u kort toelichten waarom u dat vindt?’ schreven er 192 wat op en van de 359 respondenten die we vroegen ‘Wat is in uw eigen woorden het grootste conflict in Nederland en kunt u kort toelichten waarom u dat vindt?’ kwamen er 209 met tekst.

staan, een kloof ervaren waar er misschien slechts sprake is van een slootje.’ (vrouw, 42 jaar, hbo)

‘Verskil van mening wordt te groot opgeblazen in de media. Bijvoorbeeld de discussie over Zwarte Piet. Er wordt een te groot podium gecreëerd, waardoor de gevolgen van de discussie niet meer zijn te overzien.’ (vrouw, 44 jaar, mbo)

Meningsverschillen

Grote en steeds moeilijker te overbruggen verschillen van mening spelen dus een grote rol in hoe mensen aankijken tegen maatschappelijke tegenstellingen en conflicten. Hoe ervaren mensen verdeeldheid en (dreigende) polarisatie? Daar hebben we dit kwartaal enkele nieuwe stellingen over opgenomen. In figuur 2.2 staan er twee, namelijk dat de meningsverschillen over maatschappelijke kwesties steeds groter worden in ons land en dat er een sterke druk is om duidelijk een kant te kiezen in maatschappelijke kwesties, in dit geval over vluchtelingen.¹²

Polarisatie door mentaliteit, media en multiculturaliteit

Driekwart van de door ons ondervraagde Nederlanders stemt in met de stelling dat de meningsverschillen steeds groter worden (4% is het ermee oneens en 21% is neutraal of weet het niet). Mensen die het niet eens zijn met de stelling of er neutraal tegenover staan, voegen nogal eens toe dat de verschillen nu groter lijken te zijn dan ze waren, vooral door de (sociale) media:

‘Mensen zijn het altijd niet met elkaar eens geweest. Door social media lezen mensen het van elkaar en gaan ze er meer op in. Hierdoor gaat het er steeds heftiger aan toe en gaan de meningen misschien meer uit elkaar. Meer verschillende meningen zijn er altijd al geweest.’ (vrouw, 20 jaar, havo/vwo)

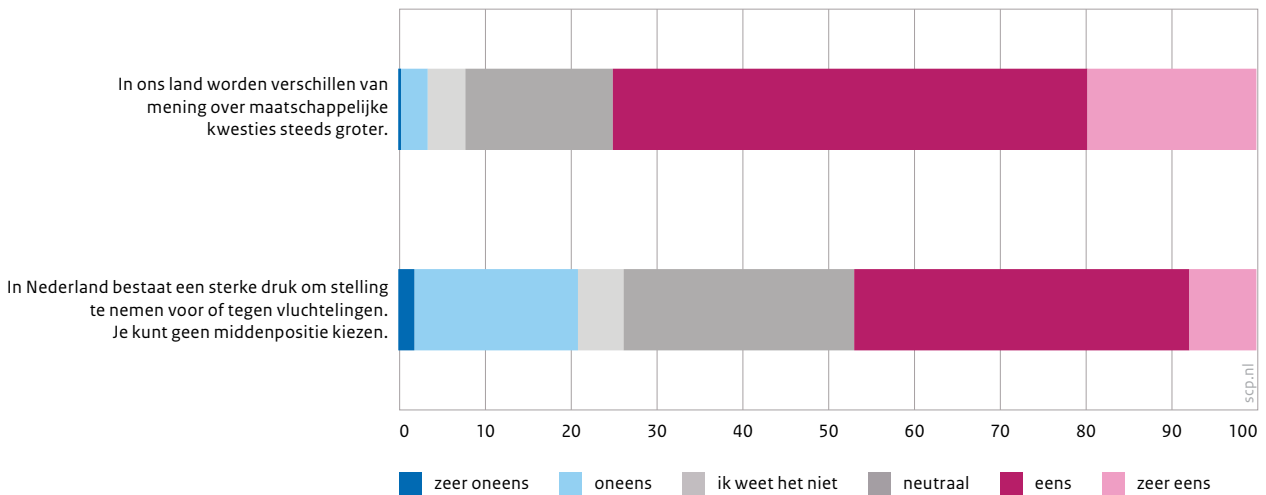
‘Het lijkt steeds groter te worden, doordat wij twitter/sociale media gaan zien als democratie. Mijns inziens een slechte weg. Zeker communicatie in de media met uitspraken als “twitter ontplofte”. Ook demonstraties enzovoort worden niet in verhouding tot iets gepresenteerd. Ook serieuze nieuwssites/tv/kranten maken nieuws en brengen geen nieuws.’ (vrouw, 59 jaar, hbo)

‘Dat lijkt maar zo dat het groter wordt. Is altijd geweest, maar voorheen waren het meer groepen (vakbonden, politieke partijen, kerk, enzovoort) die de andere mening naar buiten brachten. Dat ging wat “beschaafder” dan nu met de oncontroleerbare invloeden van de sociale media en haar vele individuen.’ (man, 79 jaar, hbo)

12 De tweede stelling namen we over uit het rapport van de Nationale Monitor Polariserend en Beeldvormend Vluchtelingen van 15 maart 2018 (veldwerk juni 2017) van StayHuman, Purpose en Ipsos (www.stayhuman.nl/wp-content/uploads/2019/03/Nationale-monitor-polariserend-en-beeldvormend-vluchtelingen-IPSOS.pdf).

Van de mensen die de meningsverschillen steeds groter zien worden, geven er velen ook een voorbeeld van wat ze zien. Ze verwijzen dan vaak naar de discussie over Zwarte Piet en noemen ook tegenstellingen rond maatregelen voor het milieu en klimaat. Anderen noemen mogelijke oorzaken van de toenemende diversiteit van meningen of polarisatie.

Figuur 2.2 Opvattingen over meningsverschillen en druk om stelling te nemen, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)

Bron: COB 2019/1

Het gaat dan vooral over de verander(en)de mentaliteit, het multi-cultureler worden van Nederland en om polarisatie vanuit de politiek en vooral in de (sociale) media. Waar degenen die de meningsverschillen niet zien toenemen de media vooral noemen als reden waarom we *ten onrechte denken* dat de meningsverschillen groter worden, vinden degenen die die toename wel zien dat de toename juist *een reëel gevolg* is van berichtgeving in de media. Hieronder geven we enkele toelichtingen van mensen die de meningsverschillen zien toenemen. Daarin komen media, mentaliteit en multiculturaliteit, ook vaak gecombineerd, aan de orde.

‘De media geven voornamelijk aandacht aan de mensen met een zeer extreme mening, waardoor mensen vaak een “kant kiezen” in plaats van erover te argumenteren.’ (man, 22 jaar, hbo)

‘Als men het niet met elkaar eens is, dan worden er tegenwoordig allerlei protesten en blokkades georganiseerd om aan te geven dat ze het er niet mee eens zijn. Blijkbaar is het punt van met elkaar praten op een respectvolle manier voorbij.’ (vrouw, 33 jaar, mbo)

‘De mentaliteit van mensen is enorm veranderd en iedereen is meer alleen aan zichzelf gaan denken. Ik denk dat dit absoluut voor grotere meningsverschillen zorgt. Zo ook het grote aantal verschillende culturen bij elkaar in Nederland.’ (vrouw, 34 jaar, mbo)

‘We geven in Nederland de schreeuwende minderheid steeds meer platform, wat irritatie opwekt bij het fanatieke deel van de meerderheid. Daarbij willen we het te vaak nog zo oplossen dat we een compromis gaan zoeken om zelfs de hele kleine minderheid tevreden te stellen. Wat natuurlijk uit z'n verband is, aangezien de meerderheid zich dan aanpast.’ (man, 34 jaar, havo/vwo)

Tegenstellingen en polarisatie

‘Door de verschillende culturen, die zich niet kunnen/willen aanpassen aan ons land. Nu past ons land zich aan aan hun wensen? Beetje scheef.’ (vrouw, 48 jaar, mavo)

‘Door de aanvallendere toonzetting in media, politici en personen met invloed neemt de polarisatie over kwesties toe en worden de meningsverschillen groter, doordat er minder ruimte is voor het compromis.’ (man, 41 jaar, wo)

‘Er is geen samenhangsgevoel meer, mensen leven langs elkaar en niet meer met elkaar.’ (vrouw, 49 jaar, mbo)

‘De “leiders” van ons land nemen steeds extremere standpunten in. Dit alleen maar om zieltjes te winnen. Politici zouden juist moeten zorgen voor verbinding en gelijkheid.’ (man, 49 jaar, hbo)

‘Omdat Nederland bekrompen aan het worden is en steeds weer het zielige gedoe over Zwarte Piet en nu weer het gezeur over een attractie in de Efteling en dat alles om een kleine groep zeikerds en radicalen te behagen.’ (man, 54 jaar, vmbo)

‘De bevolking is zo divers, zowel blank en anderen en links en rechts en de religie, en dat die verschillen zo groot zijn geworden, dat veel mensen meer tegenover elkaar staan dan met elkaar leven. En dat komt doordat er mensen zijn die te veel gratis krijgen en een steeds grotere mond hebben en aandacht krijgen. En andere mensen weinig loon met werken hebben en alles maar duurder wordt. Dus de onvrede neemt heel hard toe. Kijk maar naar de gele hesjes!!!!’ (man, 57 jaar, mbo)

‘De mens mag tegenwoordig alles zeggen en vinden. Het gaat te ver. Soms lijkt het wel of ze het leuk vinden om te jennen.’ (vrouw, 58 jaar, mbo)

‘De meningsverschillen in Nederland worden vooral door de sociale media verscherpt en uitvergroot. De “gewone” media en de politiek hebben daar (te veel) aandacht voor. Op deze manier worden verschillen van mening in Nederland steeds vaker grote meningsverschillen. De nuance en het redelijke debat gaan hierdoor verloren.’ (man, 59 jaar, wo)

‘Elk klein probleem wordt uitgelicht, behandeld in de media, kleine minderheid krijgt gelegenheid om haar standpunt te melden, waardoor het lijkt of de verhouding eens en oneens fiftyfifty is.’ (man, 72 jaar, hbo)

We geven hierboven een groot aantal toelichtingen om ook laten te zien dat de stelling door iedereen negatief wordt opgevat: mensen komen ongewenst hard, agressief, ongenueerd tegenover elkaar te staan. Geen voorstander van de stelling juicht de bewering toe omdat er een einde is gekomen aan een verstikkende consensus en er gelukkig meer pluriformiteit en diversiteit in de publieke opinie komt. Wat daarnaast opvalt, is dat het vooral over (individuele) mensen gaat. Als er groepen in zicht komen, dan zijn dat een meerderheid en een minderheid, en geen groepen zoals we die hierboven bij de tegenstellingen zagen.

Veel druk ervaren om partij te kiezen (voor of tegen vluchtelingen)

Dat er sterke druk bestaat om voor of tegen vluchtelingen stelling te nemen, de tweede stelling in figuur 2.2, onderschrijft bijna de helft

Tabel 2.4 Verwantschap met groepen in het debat over vluchtelingen, bevolking van 18+, 2016/2 (in procenten)

‘Over de opvang van vluchtelingen in Nederland bestaan uiteenlopende zorgen. Aan de ene kant zijn er mensen die zich vooral zorgen maken over de negatieve effecten van de komst van vluchtelingen voor Nederland (opvatting A). Aan de andere kant zijn er mensen die zich zorgen maken over de afwijzende houding in Nederland tegenover vluchtelingen (opvatting B). Met welke mensen voelt u zich het meest verwant?’

A. mensen die zich vooral zorgen maken over de negatieve effecten van de komst van vluchtelingen voor Nederland			B. mensen die zich zorgen maken over de afwijzende houding in Nederland tegenover vluchtelingen	
veel meer verwant met A	iets meer verwant met A	met beide evenveel of weinig (+ ik weet het niet)	iets meer verwant met B	veel meer verwant met B
19	16	20 (+ 13)	18	14

Bron: COB 2016/2

van de mensen (47% (zeer) eens, 21% oneens en 32% neutraal of geen mening).¹³ Dat is opvallend veel steun, gezien onze eerdere bevinding dat Nederlanders over vluchtelingen weinig gepolariseerde meningen hebben en in gesprekken over het onderwerp veel blijf geven van twijfels en ambivalentie (COB 2016|2). In ons onderzoek van 2016 lieten we mensen zichzelf plaatsen tussen twee polen in de Nederlandse publieke opinie met de in tabel 2.4 weergegeven vraag. Een derde ging toen precies in het midden zitten of wilde of kon zich niet plaatsen, een derde voelde zich iets meer verwant met een van beide polen en slechts een derde koos duidelijk voor een van beide polen (zie verder COB 2016|2: 46 e.v.).

Deze vraag hebben we nu niet herhaald, maar we kunnen wel bekijken hoe de ervaren positioneringsdruk zich verhoudt tot de dit kwartaal weer opgenomen stelling dat Nederland meer vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet. Mensen die sterke druk ervaren om positie te kiezen zijn het vaker zeer eens of zeer oneens met de stelling dat Nederland meer vluchtelingen moet opnemen (34%) dan mensen die die sterke druk ontkennen of er geen mening over hebben (27%) en ze houden zich minder op de vlakke (22% neutraal vs. 29-32% neutraal; tabel 2.5). De verschillen zijn statistisch significant, maar niet groot. Mogelijk polariseert ervaren polarisatie, maar sterk kan dat effect niet zijn.¹⁴

Nieuwe media polariseren nog meer dan oude

In het bovenstaande kwamen (sociale) media al naar voren als door burgers zelf aangedragen oorzaken van verscherping van tegenstellingen en conflicten. In de enquête hadden we over de media ook twee stellingen opgenomen (figuur 2.3). Voor zowel traditionele media (radio, kranten, tv) als internet en sociale media poneerden we dat ze tegenstellingen tussen mensen vergroten.¹⁵

Bij beide stellingen zijn meer mensen het eens dan oneens met de opvatting dat media de tegenstellingen vergroten, maar dat is voor

13 In het in noot 12 genoemde onderzoek van medio 2017 stemde 58% met de stelling in, 12% wees haar af en 30% had geen mening.

14 Er is veel Amerikaans onderzoek dat aantoont dat Democratische en Republikeinse kiezers te grote verschillen in opvattingen tussen elkaar veronderstellen, maar er is weinig onderzoek gedaan naar de consequenties van zo'n overschatting. Er zijn aanwijzingen dat men daardoor zelf wat extremer het standpunt van de eigen groep gaat innemen én aanwijzingen dat het zien van (te) grote verschillen juist matigend werkt. Zie respectievelijk Douglas J. Ahler en Gaurav Sood, The party in our heads: Misperceptions about party composition and their consequences, *The Journal of Politics* 80(2) (2018): 964-981, en Matthew Levendusky en Neil Malhotra, Does media coverage of partisan polarization affect political attitudes?, *Political Communication* 33(2) (2016): 283-301.

15 De twee stellingen van figuur 2.3 zijn op de vragenlijst opgenomen na de twee stellingen over meer meningsverschillen en ervaren druk om positie te kiezen, die staan in figuur 2.2. Het is niet ideaal dat deze stellingen alle vier 'dezelfde kant' opgaan, maar contra-intuïtieve omgekeerde formuleringen werken slecht en er was geen ruimte voor afwisseling met andere stellingen.

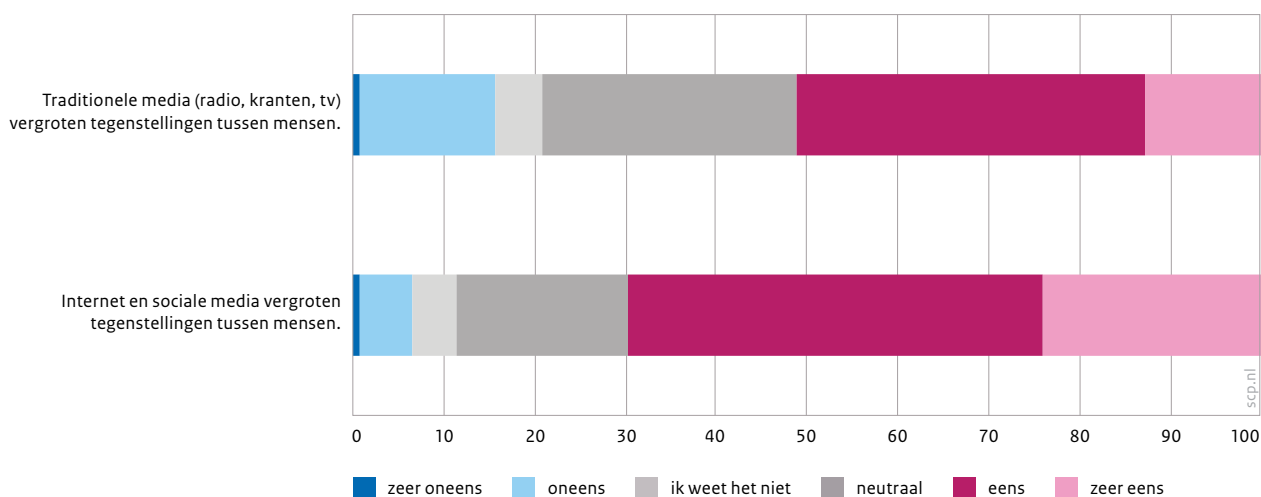
Tabel 2.5 Opvattingen over de opname van vluchtelingen naar polarisatiedwang, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)

		In Nederland bestaat een sterke druk om stelling te nemen voor of tegen vluchtelingen. Je kan geen middenpositie kiezen.			
		(zeer) oneens	neutraal ^a	(zeer) eens	allen
Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.	zeer oneens	24	26	30	27
	oneens	27	33	31	31
	neutraal ^a	29	32	22	27
	eens	17	7	13	12
	zeer eens	3	2	4	3
(n)		(271)	(421)	(609)	(1301)

a Inclusief 'ik weet het niet'.

Bron: COB 2019/1

Figuur 2.3 Opvattingen over stellingen over media, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten)

Bron: COB 2019/1

internet en sociale media wel sterker het geval (70% eens, 7% oneens en 24% neutraal of geen mening) dan voor de traditionele media (51% eens, 16% oneens en 33% neutraal of geen mening).

Weinig meningsverschillen over toenemende meningsverschillen

Tot zover gaven we cijfers voor de hele bevolking, maar men mag verwachten dat groepen mensen verschillend aankijken tegen de ontwikkeling van meningsverschillen en de rol van de media daarbij. Zo zou het kunnen zijn dat ouderen vanuit een idee van een harmonieuzer verleden vaker toenemende meningsverschillen zien, dat jongeren als grootgebruikers van sociale media die media wat minder de schuld van polarisatie geven of dat hogeropgeleiden minder druk ervaren om ongenueanceerd stelling te nemen. Vertrouwen in de media zal gepaard gaan met minder verwijten van polarisatie aan de media en mogelijk maken ook opvattingen over politiek en

Tabel 2.6 Achtergronden van opvattingen over meningsverschillen en de rol van de media, bevolking van 18+, 2019/1 (in procenten en vermelding van significante afwijkingen)^a

	meningen divergeren ^b	druk om stelling te nemen ^c	traditionele media polariseren ^d	sociale media polariseren ^e
allen	75	47	51	70
man	77	50	50	73
vrouw	73	44	52	67
18-49 jaar	74	45	55 +(+)	73 +
≥ 50 jaar	76	49	47 -(-)	66 -
opleidingsniveau t/m mbo	76	47	51	63 -(-)
hoger opgeleid	75	47	52	77 +(+)
heeft onvoldoende vertrouwen in media ^f	79	49	65 +(+)	77 +(+)
heeft daarin voldoende vertrouwen	74	46	44 -(-)	67 -(-)
vindt politiek te ingewikkeld ^g	76	52 +(+)	52	64 -
vindt dat niet	75	45 -(-)	51	72 +
is voor politieke compromissen ^h	77	48	54 (+)	76 +(+)
is dat niet	72	45	48 (-)	61 -(-)
wil vrijheid van meningsuiting meer beschermen ⁱ	81 +(+)	51 +(+)	55 +(+)	71
wil dat niet	67 -(-)	41 -(-)	46 -(-)	68

a Met + en - is vermeld of een categorie significant ($p < 0,01$) afwijkt van zijn complement. Tussen haakjes is vermeld of dat het geval is in een multivariate analyse waarin rekening wordt gehouden met alle vermelde onderscheidingen.

b Eens met 'In ons land worden verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter'.

c Eens met 'In Nederland bestaat een sterke druk om stelling te nemen voor of tegen vluchtelingen'.

d Eens met 'Traditionele media (radio, kranten, tv) vergroten tegenstellingen tussen mensen'.

e Eens met 'Internet en sociale media vergroten tegenstellingen tussen mensen'.

f Geeft aan kranten en televisie gemiddeld hoogstens een 5,5 als rapportcijfer voor vertrouwen (figuur 1.5).

g Eens in plaats van niet eens met 'De landelijke politiek is voor mij vaak te ingewikkeld om te kunnen begrijpen'.

h Eens met 'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten'.

i Eens met 'De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land'.

Bron: COB 2019/1

de vrijheid van meningsuiting verschil. In tabel 2.6 hebben we een aantal bevolkingsgroepen onderscheiden.

Over het toenemen van meningsverschillen is er opvallend weinig verschil van mening. Daar is in alle onderscheiden groepen zo'n driekwart het mee eens. Alleen de opvatting over het krachtiger beschermen van de vrijheid van meningsuiting maakt verschil: wie dat wil, ziet de meningsverschillen vaker toenemen dan wie dat niet wil. De pleitbezorgers van meer bescherming van de vrijheid van meningsuiting ervaren ook meer druk om stelling te nemen en vinden vaker dat de traditionele media polariseren. Deze verschillen kunnen we niet goed duiden.¹⁶ Begrijpelijker is dat mensen met onvoldoende vertrouwen in de media de media vaker verwijten dat ze tegenstellingen vergroten. Dat jongeren kritischer over de media zijn, vonden we al eerder (COB 2017|2: 21 e.v.).

16 Meer nadruk op de vrijheid van meningsuiting zou gezien kunnen worden als steun om zich te weren tegen de druk om stelling te nemen, maar waarom zouden mensen die meningsverschillen zien toenemen meer dan anderen de vrijheid van meningsuiting krachtiger willen beschermen?

Feitelijke polarisatie?

We hebben tot nu toe in dit hoofdstuk veel veronderstellingen en zorgen in de publieke opinie gezien over toenemende tegenstellingen en meningsverschillen. Is er ook feitelijk sprake van polarisatie?¹⁷ Polarisation in de publieke opinie kan zich op verschillende manieren manifesteren: 1) een toenemende verdeeldheid in de hele bevolking (individuen gaan zich gemiddeld meer van elkaar onderscheiden), 2) toenemende verschillen tussen bevolkingsgroepen (en meer homogeniteit binnen de groepen), 3) een toenemende samenhang tussen opvattingen waardoor zich ideologische blokken ontwikkelen, en 4) affectieve polarisatie: de meningsverschillen veranderen niet per se, maar de wederzijdse beeldvorming en waardering van mensen met verschillende meningen worden negatiever. Enkele jaren geleden gingen we op de eerste drie soorten polarisatie in.¹⁸ Op basis van enquêteonderzoeken van 1970 tot 2013 schetsten we toen een genuanceerd beeld:

‘1 Is de bevolking meer verdeeld geraakt? Dat is zeker niet over de hele linie het geval geweest. Tegenover gevallen van polarisatie (politiek zelfvertrouwen tot in de jaren tachtig, Europa sinds midden jaren negentig) staan gedepolariseerde kwesties (euthanasie, inkomensnivellering) en dubbelzinnige polarisatietrends (minder extremen én meer blokvorming in de links-rechtszelfplaatsing).

2 Zijn verschillen tussen bevolkingsgroepen groter geworden? Meestal niet; dan vonden we geen ontwikkeling, convergentie of tegenstrijdige onderzoeksresultaten. In enkele gevallen wel: de links-rechtstegenstelling nam toe tussen de seksen (vrouwen werden linkser) en tussen lager- en hogeropgeleiden (lageropgeleiden werden rechtser), op inkomensnivellering polariseerden jong en oud (oud meer pro) en op EU hoger- en lageropgeleiden (hogeropgeleiden meer pro).

3 Zijn de relaties tussen inhoudelijke politieke voorkeuren en politiek zelfvertrouwen sterker geworden? Ook op deze vraag gaven de geanalyseerde data geen ondubbelzinnig antwoord. We constateerden echter wel dat de samenhang van politiek zelfvertrouwen met globaliseringskwesties relatief sterk is. Een toenemend belang van die kwesties in de politiek zou polarisatie tot gevolg hebben in de zin van een verbredende politiek-culturele tegenstelling.’¹⁹

Aan de ontwikkeling van verschillen tussen bevolkingsgroepen besteedden we afgelopen jaren in deze kwartaalberichten nog wel eens aandacht, vooral aan de verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden. Over de periode 2008-2017 vonden we voor mannen en vrouwen geen noemenswaardige convergentie of divergentie op kernindicatoren van het COV, voor jongeren en ouderen alleen divergentie (c.q. polarisatie) bij vertrouwen in de media – afnemend vertrouwen in kranten en tv bij jongeren, maar niet bij ouderen (COV 2017|2: 21-29) – en voor hoger- en lageropgeleiden diverse gevallen van divergentie. De opleidingsniveaus groeiden vooral uit elkaar qua geloof in de Haagse politiek en steun voor het lidmaatschap van de EU (stabiel groot bij hogeropgeleiden en laag en

17 Polarisatie gebruiken we hier als parapubegrip voor veranderingen in de publieke opinie. Polarisatie kan in die sfeer ook betrekking hebben op een toestand (opvattingen zijn meer of minder gepolariseerd) of op het opereren van opiniemakers (polariseren als ‘communicatieve handeling’, zie *Polariseren binnen onze grenzen*, Advies 46 van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag, 2009: 11).

18 Paul Dekker en Josje den Ridder, *Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen*, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* (voetnoot 8): 103-129. Zie voor een vergelijkbare opdeling met Amerikaanse bevindingen: Yphtach Lelkes, *Mass polarization: Manifestations and measurements*. *Public Opinion Quarterly* 80 (2016): 392-410.

19 Dekker en Den Ridder (noot 18): 124.

Tabel 2.7 Mate van overeenstemming over een aantal kwesties, bevolking van 18-70 jaar, 1970-2018

	gemiddeld ^a	trend ^b	verklaard ^c
‘In hoeverre beschouwt u zichzelf als links of als rechts?’ Vijf antwoordmogelijkheden van zeer links tot zeer rechts (n=27)	0,49	0,002***	44%
‘Wenst u dat de verschillen tussen hoge en lage inkomens veel groter worden, een beetje groter worden, hetzelfde blijven, een beetje kleiner worden of veel kleiner worden?’ (n=28)	0,53	0,003***	41%
Vijf reacties van zeer eens tot zeer oneens op:			
‘Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.’ (n=24)	0,27	-0,003*	19%
‘Als een vrouw dat wenst moet het voor haar mogelijk zijn om een abortus uit te laten voeren.’ ^d (n=25)	0,35	0,01***	87%
‘Het zou goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd.’ (n=25)	0,16	0,005***	51%

- a Gemiddelde van de overeenstemmingsscores van Van der Eijk voor de n metingen. De scores gaat van -1 (de helft van de respondenten heeft de ene extreme waarde (bijvoorbeeld ‘zeer oneens’) en de andere helft de andere extreme waarde (‘zeer eens’)) via 0 (de respondenten zijn gelijk verdeeld over alle antwoordmogelijkheden) tot 1 (alle respondenten zitten in één antwoordcategorie). Significantie: * = <0,05, ** = <0,01 en *** = <0,01 (tweezijdig).
- b Regressiecoëfficiënten van een lineaire regressie van overeenstemmingsscores op jaren van onderzoek. Een positieve score betekent convergentie, een negatieve score divergentie.
- c De door de lineaire trend verklaarde variantie (adjusted r²).
- d Deze stelling werd in 1970-2010/’11 iets anders voorgelegd en de agreement scores in die periode zijn aangepast aan de scores 2010/’11-2017/’18 op basis van de overlap in 2010/’11. Bij andere vragen leidden aanpassingen in 2010/’11 tot geen of verwaarloosbare veranderingen in de antwoorden.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2017/’18

dalend bij lageropgeleiden; COB 2017|4: 45-47). We gaan nu niet opnieuw kijken naar groepsverschillen en laten ook veranderingen in de samenhang tussen opvattingen rusten. We gaan met recente gegevens wel kort in op de convergentie en divergentie bij enkele losse opvattingen in de hele bevolking (vraag 1 in het citaat hierboven) en op de door ons eerder nog niet onderzochte affectieve polarisatie.

Divergentie én convergentie in de publieke opinie

Tabel 2.7 gaat in op de mate van overeenstemming over waar men zich in de politiek plaatst, hoe men tegenover inkomensnivellering staat en over drie stellingen. Hoe mensen over deze zaken denken, laten we buiten beschouwing. Het gaat nu alleen om de mate van overeenstemming. Die meten we met de overeenstemmingsscore van Cees van de Eijk, die we onder de tabel uitleggen.²⁰

In vier van de vijf gevallen is er in de periode 1970-2018 sprake van toenemende overeenstemming. Alleen bij de stelling over de grotere geschiktheid van vrouwen om kleine kinderen op te voeden, nemen de meningsverschillen toe.

In tabel 2.8 doen we dezelfde analyse voor opvattingen over zeven stellingen in de 45 kwartalen van het COB sinds begin 2008. Bij vier van de zeven stellingen is er convergentie noch divergentie in de publieke opinie. In de andere drie gevallen is er wel divergentie. We zijn meer van

²⁰ Cees van der Eijk, Measuring agreement in ordered rating scales. *Quality and Quantity* 35(3) (2001): 325-341.

Tabel 2.8 Mate van overeenstemming over een aantal kwesties, bevolking van 18+, 2008-2019/1

	gemiddeld ^a	trend ^a	verklaard ^a
Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden. (n=11; vanaf 2011)	0,46	0,000	-
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen. (n=45)	0,24	0,000	-
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving. (n=45)	0,39	0,000	-
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak. (n=45)	0,40	-0,003***	56%
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie. (n=45)	0,45	-0,002***	62%
Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders. (n=45)	0,33	0,000	-
Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties. (n=45)	0,45	-0,002***	66%

a Zie toelichtingen onder tabel 2.7.

Bron: COB 2008/1-2019/1

mening gaan verschillen over de wenselijkheid of onwenselijkheid van globalisering, het lidmaatschap van de EU en meer directe democratie.

We vinden op de lange termijn (tabel 2.7) dus vooral convergentie, maar op de kortere termijn (tabel 2.8) – voor andere onderwerpen! – wel aanwijzingen voor divergentie c.q. polarisatie.

Affectieve polarisatie

Misschien komen niet zozeer de meningen meer uit elkaar te liggen, maar gaan meningsverschillen vaker en extremer gepaard met negatieve beelden en gevoelens over mensen met andere meningen. Zo'n ontwikkeling van 'affective polarization' krijgt de laatste jaren met name in de Verenigde Staten aandacht.²¹ Het gaat er daar dan vooral om hoe de kiezers en sympathisanten van verschillende partijen (Democraten en Republikeinen) elkaar waarden c.q. gevoelsmatig meer afstand van elkaar nemen. We kijken hier voor Nederland op een wat andere manier naar affectieve polarisatie, namelijk met de vraag in hoeverre men negatieve gevoelens koestert voor andersdenkenden. Specifieker: we kijken naar reacties op een stelling uit de dogmatisme-schaal die Milton Rokeach en anderen in de jaren vijftig ontwikkelden: 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen.'²² Tabel 2.9 laat zien hoe Nederlanders daarop vanaf 1970 hebben gereageerd.

De belangrijkste verandering lijkt te zijn dat het taboe op het 'haten' van andersdenkenden minder is geworden:²³ de strikte afwijzing is in de jaren tien van onze eeuw een stuk minder dan in de jaren zeventig van de vorige eeuw. In 2017/'18 is er significant meer instemming (16%) dan in 2012/'13 (13%), maar in 1970 (19%) was de instemming nog groter.

- 21 Shanto Iyengar, Yphtach Lelkes, Matthew Levendusky, Neil Malhotra en Sean J. Westwood, The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science* 22 (2019): 7.1-7.18. Zie over polarisatie in de Verenigde Staten in het algemeen Will Tiemeijer, De Verenigde Staten: *culture wars*, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Geschieden werelden?* (voetnoot 8): 33-58.
- 22 P.B. Defares en E. van Praag, Het meten van dogmatisme. *Sociologische Gids* 16(4) (1969): 247-254.
- 23 'Haten' tussen aanhalingstekens, omdat we niet weten of minder mensen haat onacceptabel vinden of dat meer mensen het woord minder ernstig gebruiken.

Tabel 2.9 Opvattingen over de stelling ‘Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen’, bevolking van 18-70 jaar, 1970-2018 (in procenten)

	1970	1975	1980	2012/'13	2017/'18
helemaal mee oneens	35	40	41	25	27
mee oneens	24	27	29	43	34
ik weet het niet	7	5	6	4	5
niet mee eens, niet mee oneens	15	15	11	15	18
mee eens	12	9	9	11	13
helemaal mee eens	7	4	4	2	3

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2017/'18

Naar sekse en leeftijd zijn de verschillen in instemming verwaarloosbaar. In alle metingen samen zijn lageropgeleiden (17%) het wel vaker eens met de stelling dan hogeropgeleiden (11%). Van wie zichzelf zeer links of zeer rechts positioneert, stemt 20% in met de stelling, van het tussenliggende links, midden en rechts 14%. Er is echter geen duidelijke trend naar meer haat op de flanken. Van de jaren zeventig naar de jaren tien gaat het aandeel van de zeer linkse en rechtse respondenten dat haatgevoelens heeft van 19% naar 24% en blijft in de gecombineerde groepen ertussen 14% (niet in een tabel). Het aantal zeer linkse en rechtse respondenten is echter te klein om hier conclusies voor de hele bevolking aan te verbinden.²⁴

Afsluitend

We gingen in dit hoofdstuk van gepercipieerde sociale tegenstellingen en spanningen of conflicten tussen groepen via ervaringen van toenemende polarisatie in de publiciteit en politiek naar aanwijzingen voor feitelijke divergentie in de publieke opinie. Zoals vaker signaleren we grote zorgen bij het grote publiek over hoe we met elkaar omgaan – met kwantitatief als sterkste noodsignaal drie kwart instemming met ‘In ons land worden verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter’, kwalitatief versterkt door bezorgde toelichtingen bij de instemming. Feitelijke ontwikkelingen in de publieke opinie relativeren de zorgen: er is geen sprake van polarisatie over de hele linie en er is geen sprake van een uitbarsting van (gerapporteerde) haatgevoelens jegens andersdenkenden. Die bevindingen zullen de publieke opinie echter niet gauw opbeuren. Daarop biedt de eerder aangehaalde probleemanalyse van een respondent van ons onderzoek misschien meer kans:

‘Het grootste conflict is mijns inziens dat mensen in Nederland niet echt naar elkaar luisteren en daardoor, waar ze eigenlijk vrij dicht bij elkaar staan, een kloof ervaren waar er misschien slechts sprake is van een slootje.’

24 Voor de politieke verschillen is de links-rechtszelfplaatsing niet per se de beste samenvatting van posities. Kijken we naar stemintenties ‘als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn’, dan zien we grotere verschillen in een combinatie van de data van 2012/'13 en 2017/'18. In volgorde van weinig naar veel instemming met de stelling (met toevoeging van het aantal respondenten als dat er minder dan 100 zijn): cu 3% instemming, sgp 11% (n=63), vvd 11%, D66 12%, weet nog niet 13%, cda 14%, PvdA 15%, gl 16%, niet-stemmen 17%, PvdD 20% (n = 93), pvv 23% en FvD 30% (n=69, alleen in 2017/'18).

Verantwoording

Achtergrond van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

Onderzoek in het eerste kwartaal van 2019

Het enquêteonderzoek van dit kwartaal is uitgevoerd door SAMR op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn respondentenbestand SAMSAM. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving; er is geen gebruik gemaakt van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding, maar 132 panelleden die telefonisch niet kunnen worden uitgenodigd en herinnerd, ontvangen een cadeaubon van € 7 om hen snel en positief te laten reageren.

Omdat in het panel onvoldoende jongeren (18-34 jaar) voor het COB kunnen worden geselecteerd en tot medewerking aan het onderzoek kunnen worden bewogen, zijn aanvullend respondenten geworven door schriftelijke benadering van 1900 jongeren uit een personensteekproef van het CBS. Deze jongeren werd bij deelname een cadeaubon van € 10 in het vooruitzicht gesteld. Dit heeft 267 extra respondenten opgeleverd. Vergelijking van deze groep met de 105 regulier geworven jongeren op veertig opvattingen laat meer dan in het vorige kwartaal significante verschillen zien: twaalf bij $p < 0,05$ en vier bij $p < 0,01$ (tweezijdig). De extra geworven jongeren zijn wat positiever gestemd (tevredener en meer vertrouwen) dan de jongeren uit het reguliere respondentenbestand. De vier meest significante verschillen ($p < 0,01$): ze geven gemiddeld een hoger cijfer voor hun eigen financiële situatie (6,9 i.p.v. 6,2), de Nederlandse samenleving (6,6 i.p.v. 6,1) en de Nederlandse economie (7,0 i.p.v. 6,2) en vinden vaker dat de meeste mensen te vertrouwen zijn (67% i.p.v. 49%). Dit is meer dan toeval, maar we kunnen niet bepalen waar het verschil in zit (in hoeverre zijn de nieuwe jongeren te optimistisch of de resterende paneljongeren te pessimistisch in vergelijking met alle jongeren?). Voor schattingen van bevolkingsgegevens hebben de afwijkingen in dit segment beperkte gevolgen. Waar nodig hebben we gerapporteerde veranderingen in de hele populatie ten opzichte van het vorige kwartaal wel gecheckt op robuustheid: ze zouden er ook zijn zonder de extra jongeren.

In totaal hebben (via de reguliere en aanvullende werving) 1.301 mensen tussen 2 en 31 januari 2019 de vragenlijst volledig ingevuld (1.139 via internet en 162 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 23 minuten. 96% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,6. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,5 tot 5,8 (vier respondenten hebben een gewicht groter dan 3) en de wegefficiëntie is 81%. Dat komt neer op een effectieve steekproef van 1052. Zie verder Petra Immerzeel, Tessa Dahlmans en Jurian Broers, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2019, 1^e kwartaal*. Leusden: SAMR, februari 2019 (projectnummer 30.123), beschikbaar op www.scp.nl/publicaties.

Op 19 februari 2019 hebben een auteur en de SCP-collega's Emily Miltenburg, Annemarie Wennekers en Pepijn van Houwelingen veertig respondenten gebeld met aanvullende vragen over hun verwachtingen voor de Nederlandse economie en over protestgeneigdheid en -acceptatie (zie hoofdstuk 1) of over de ervaring van politieke tegenstellingen en conflicten (zie kader 2.1 in hoofdstuk 2).

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
- 2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
- 2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
- 2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
- 2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
- 2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
- 2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
- 2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
- 2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
- 2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
- 2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
- 2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
- 2016|1: decentralisaties en referenda;
- 2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;

Verantwoording

- 2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
- 2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
- 2017|1: maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede;
- 2017|2: discriminatie, vertrouwen in de media en het politieke landschap;
- 2017|3: toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme;
- 2017|4: tien jaar Burgerperspectieven: veranderingen, trends en terugblikken;
- 2018|1: vertrouwen in informatiebronnen en lokaal bestuur & decentralisaties;
- 2018|2: globalisering en onveiligheidsgevoelens;
- 2018|3: samenleven; en
- 2018|4: naar een flexibele samenleving?

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2019

ISBN 978 90 377 0906 3
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag